

(CLOSED COMMUNITIES)

Een verkennend onderzoek
naar geslotenheid van
gemeenschappen in
Nederland

Noelle Aarts, Roel During, Jasper Eshuis en Rosalie van Dam

Closed Communities

Een verkennend onderzoek naar geslotenheid
van gemeenschappen in Nederland

Rosalie van Dam
Jasper Eshuis
Noelle Aarts
Roel During

Wageningen UR
Wageningen, 2005

Voorwoord

De werkwijze van het opstellen van ruimtelijke concepten, die middels een systeem van geboden en verboden een kader moet bieden voor de ruimtelijke kant van de samenlevingsopbouw, is aan herziening toe. Binnen het Wageningse onderzoeksprogramma Boundaries of Space worden mogelijkheden geëxploreerd om inrichtingsprocessen te construeren vanuit de samenleving zelf, om daarmee een bijdrage te leveren aan een noodzakelijke modernisering van het ruimtelijke orderingsbeleid. Deze modernisering wordt in het beleid aangeduid als de weg van toelatingsplanologie naar ontwikkelingsplanologie.

Om beslagen ten ijs te komen in deze zoektocht, is het nodig te weten wat mensen zoal doen met de ruimte. Waar zitten de krachtige bewegingen die kunnen leiden tot interessante ruimtelijke ontwikkelingen? Daarbij is het interessant om juist niet naar de bekende instituties te kijken, maar naar de laag daaronder. Bij het begin van de kennissprong werd verondersteld dat de krachtigste groepen aangeduid zouden kunnen worden als “closed communities”. Iedereen kent daarvan de meest in het oog springende voorbeelden, maar niemand weet het fenomeen en het belang ervan goed te duiden. Het voordeel van het direct inzoomen op closed communities is dat de problematische kant van zelfsturing en zelforganisatie om de hoek komt kijken, waardoor het gevaar van het romantiseren van zelforganisatie vermeden kan worden. In dit onderzoek is gebleken dat het concept sterk tot de verbeelding spreekt en ons in staat heeft gesteld om een aantal scherpe vragen te stellen over de relatie tussen zelforganisatie en overheidssturing. Inmiddels spreken wij niet alleen meer van een terugtrekkende overheid, maar vooral ook van terugtrekkende burgers.

Het onderzoek kan worden gezien als een co-productie van toegepaste en fundamentele wetenschap. Uiteraard zijn wij van mening dat dit heeft geleid tot een interessant product, maar graag laten wij het eindoordeel aan de lezer over. Het onderzoek wordt vervolgd, waarbij wordt gestreefd naar een verdieping van de kennis over het ontstaan en het functioneren van relatief gesloten gemeenschappen. Wij houden ons aanbevolen voor uw kritische reflecties.

Noelle Aarts
Roel During
Projectleiders ‘Boundaries of Space’
Wageningen UR

Juli 2005

Closed Communities

Een verkennend onderzoek naar geslotenheid van gemeenschappen in Nederland

Rosalie van Dam (Alterra, Centrum *Landschap*)

Jasper Eshuis (Wageningen Universiteit, Communicatiemanagement)

Noelle Aarts (Wageningen Universiteit, Communicatiemanagement)

Roel During (Alterra, Centrum *Landschap*)

Wageningen Universiteit en Researchcentra

Juli 2005

ISBN: 90-6754-952-5

Foto omslag: Haverleij, 's Hertogenbosch (René van Corven)

Opmaak en omslag ontwerp: Luc Dinnissen (www.studiods.nl)

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
1 Inleiding	7
1.1 Probleemverkenning en aanleiding tot de studie	7
1.2 Doel van de studie	9
1.3 Onderzoeksaanpak	10
1.4 Opbouw van het rapport	11
2 Gemeenschapsvorming en closed communities	17
2.1 Gemeenschapsvorming en closed communities nader omschreven	17
2.2 Drijfveren met betrekking tot gemeenschapsvorming	20
2.3 Mechanismen van gemeenschapsvorming	24
2.4 Dimensies van openheid en geslotenheid van gemeenschappen	30
2.5 Kenmerken en familie-eigenschappen van closed communities	35
3 Closed communities in de context van maatschappelijke trends en actualiteit	41
3.1 Globalisering en closed communities	41
3.2 Governance en closed communities	45
3.3 Individualisering en closed communities	48
4 Besluit	57
4.1 Samenvatting	57
4.2 Discussie	61
4.3 'Boundaries of Space', communitarisme en closed communities	63
4.4 Closed communities als sturingsvraagstuk: vervolgonderzoek	65
5 Bronnen	67

I Inleiding

1.1 Probleemverkenning en aanleiding tot de studie

De opkomst en ontwikkeling van closed communities

De opkomst van duidelijk begrensde gemeenschappen in de huidige samenleving is opgemerkt door verschillende sociologen. Zo suggereert Manuel Castells (2004) dat communes en gemeenschappen ontstaan uit protest tegen de expansie van de netwerksamenleving. Hij beschrijft hoe mensen zoeken naar betekenis via defensieve identiteiten rond communale principes. Daarmee vormen zij hun identiteit niet zozeer op basis van de burgermaatschappij maar in het verlengde van communale weerstand. Castells bespreekt de harde scheidslijnen die deze groepen trekken tussen zichzelf en de buitenwereld, wijzend op de geslotenheid van deze groepen. Het gaat om groepen die worden uitgesloten door de netwerksamenleving, maar ook zichzelf bewust uitsluiten om een eigen identiteit te vormen. Castells spreekt van 'the exclusion of the excluders by the excluded' (Castells 2004: 9).

Zygmunt Bauman beschrijft het fenomeen van individuen die zich aansluiten bij fundamentalistische groepen en verklaart dit vanuit de gedachte dat deze mensen op zoek zijn naar zekerheden in de post-moderne samenleving die zo vol is van onzekerheden. 'Fundamentalism is a radical remedy against that bane of postmodern (...) risk-contaminated freedom. (...) Fundamentalism promises to develop all the infinite powers of the group which (...) would compensate for the incurable insufficiency of its individual members' (Bauman, 1997: 184). Fundamentalistische groepen geven zekerheid via een rigide ideologie die duidelijk aangeeft wat goed en fout is. Deze groepen zijn gesloten in cognitief opzicht: ze staan niet open voor ideeën die niet in hun ideologie passen.

De grote lijnen die deze sociologen schetsen geven inzicht in de aard van brede maatschappelijke ontwikkelingen. Ze suggereren de aanwezigheid en de mogelijke betekenis van closed communities, maar daarmee is nog niet duidelijk of en in hoeverre closed communities zich in Nederland ontwikkelen, en hoe processen hier verlopen.

Dit rapport gaat over closed communities in Nederland. Meer precies bestuderen we gemeenschapsvorming vanuit het perspectief van geslotenheid. Aandacht gaat uit naar de wijze waarop closed communities in de huidige tijd geplaatst kunnen wor-

den en hoe zij functioneren. Met het begrip closed communities verwijzen we naar groepen mensen met een gezamenlijke identiteit die in hoge mate gesloten zijn voor de buitenwereld, bijvoorbeeld voor ideeën en personen van buiten de groep. Closed communities genereren normen en waarden binnen de gemeenschap zelf, volgens een eigen logica; ze zijn in hoge mate zelf-referentieel. Vaak hebben zij een eigen normen- en waardenpatroon ontwikkeld dat afwijkt van het normen en waardenpatroon in de omgeving van de gemeenschap. Zowel marginale als elitaire groepen kunnen een closed community vormen.

Zoals verderop in het rapport zal worden uitgewerkt, zien wij het begrip closed communities als een begrip waaronder verschillende sociale groepen geschaard kunnen worden die onderling bepaalde gelijkenissen vertonen. Closed communities vormen als het ware een familie waarvan de leden familiegelijkenissen vertonen (Blok, 1977: 45). Ook al zullen er grote verschillen bestaan tussen concrete verschijningsvormen van closed communities, ze hebben gemeen dat ze trekken van geslotenheid en trekken van een gemeenschap vertonen. Door naar gemeenschapsvorming te kijken vanuit het perspectief van geslotenheid, kunnen closed communities als een aparte 'familie' van gemeenschappen worden onderscheiden.

Politieke actualiteit

De actuele waarde van een studie naar closed communities heeft onder andere te maken met een opleving van communitaristische ideeën in de politiek, stoelend op het belang van gemeenschapsvorming.

Zo probeert de huidige premier Balkenende, analoog aan het communitarisme, de nadruk te leggen op wat ons bindt en niet op de verschillen. Hij benadrukt daarbij het belang van morele waarden, en stelt dat die niet door de overheid kunnen worden opgelegd. Hooguit kan de overheid zoveel mogelijk gebruik maken van de positieve energie in de samenleving, en aansluiten bij initiatieven in de samenleving.

De idee van gemeenschapsvorming en hoe deze te benutten leeft in Nederland en leidt binnen de Nederlandse politiek tot discussie. Dit onderzoek sluit aan bij deze discussies en verduidelijkt mechanismen achter gemeenschapsvorming, en processen van in- en uitsluiting van mensen en ideeën in gemeenschappen.

Ruimtelijke ordeningsbeleid

Tevens is onderzoek naar closed communities relevant in het licht van het huidige ruimtelijke ordeningsbeleid waarin een grotere rol lijkt te ontstaan voor maatschappelijke actoren. In governance-achtige beleidsprocessen hebben maatschappelijke actoren die traditioneel geen onderdeel uitmaakten van het corporatistische establishment een plaats gekregen in de besluitvorming. Beck schrijft dat in de hoogmoderne maatschappij 'there are growing opportunities to have a voice and a share in the arrangement of society for groups hitherto uninvolved' (Beck, 1994: 23). Maatschappelijke actoren krijgen (en nemen) een deel van de verantwoordelijkheid

voor het ruimtelijke ordeningsbeleid. Het is mogelijk dat goed georganiseerde gemeenschappen met een sterke interne cohesie meer invloed krijgen op het ruimtelijke ordeningsbeleid wanneer de overheid zich terugtrekt. Het is echter ook mogelijk dat gemeenschappen die vanwege hun onbereikbaarheid of vanwege te zeer afwijkende ideeën niet in het beleid worden betrokken, als closed community gaan opereren. Dergelijke groepen kunnen vanwege een hoge mate van geslotenheid als ongrijpbaar worden ervaren. Te denken valt aan projectontwikkelaars.

Wanneer closed communities een grotere rol spelen in ruimtelijke ordeningsprocessen en niet of nauwelijks deel uitmaken van bestaande, democratisch gekozen structuren, dan bestaat het risico van verminderde transparantie en representativiteit van besluitvormingsprocessen. Vooralsnog weten overheden en maatschappelijke actoren niet goed hoe zij het fenomeen van closed communities nader moeten duiden, laat staan hoe ze ermee om moeten gaan.

1.2 Doel van de studie

Wageningen UR wil zich door middel van een drietal ‘kennisprongen’ beter voorbereiden op vragen die in de toekomst relevant zullen zijn. Het gaat om kennisprongen op het gebied van water (Zilte Zoom), voeding (My Food) en ruimte (‘Boundaries of Space’). Dit onderzoek over closed communities dient samen met een aantal andere activiteiten en onderzoeken¹ bij te dragen aan de doelstelling van de kennisprong Ruimte dat haar beslag heeft gekregen in het onderzoeksprogramma ‘Boundaries of Space’. Met dit onderzoeksprogramma wordt beoogd de gevolgen van toenemende globalisering, individualisering en met name liberalisering in de ruimtelijke ordening aan te kaarten en te onderzoeken, om via die weg een perspectief te ontwikkelen op eenvoudiger en representatiever planpraktijken.

De doelstelling van dit onderzoek naar closed communities is meervoudig. Allereerst wordt beoogd het fenomeen closed communities te verkennen en nader te duiden. Vervolgens wordt de ontwikkeling van closed communities geanalyseerd in de context van brede maatschappelijke trends zoals globalisering, governanceprocessen en individualisering. Behalve het verkennen en duiden van het fenomeen closed communities, is het de bedoeling om nieuwe aandachtsvelden en vragen voor verder onderzoek te genereren en om een theoretische basis te leggen voor empirisch onderzoek naar de aard en betekenis van closed communities in ruimtelijk perspectief.

¹ Naast dit onderzoek vinden o.a. de volgende studies plaats: (a) onderzoek naar multiculturele aanspraken op de ruimte door Maartje van Lieshout en Noelle Aarts; (b) onderzoek naar strategievorming bij liberalisering van de ruimte in het maatschappelijk middenveld en bij radicale groeperingen door Marcel Pleijte, Henk Kroon en Rienke Groot; (c) onderzoek naar gevolgen van de nota ruimte door Paul Kersten; (d) onderzoek naar het organiseren van hindermacht bij de aanwijzing van noodoverloopgebieden door Dik Roth en Jeroen Warner; (e) onderzoek naar verschillende organisatievormen van privaat beheer van woningen door Stijnje Lohof.

1.3 Onderzoeksaanpak

Omdat er weinig bekend is over closed communities in Nederland, heeft deze studie een verkennend karakter. Closed communities worden in eerste instantie meer ‘in de breedte’ onderzocht dan ‘in de diepte’. Deze studie is vooral een deskstudie geweest, waarbij primaire en secundaire literatuurbronnen zijn geraadpleegd. Daarnaast is gebruik gemaakt van verschillende media zoals Internet, kranten, tijdschriften en tv-documentaires. Tevens zijn twee velddagen gehouden. Tijdens deze dagen zijn locaties bezocht waar closed communities zich ruimtelijk manifesteren en is aandacht uitgegaan naar de beleving van deze ruimte.

Er zijn drie ‘lijnen’ gevolgd om een antwoord te krijgen op vragen rond het duiden van closed communities en het voorkomen van closed communities in Nederland. De eerste lijn heeft een theoretisch sociologisch karakter waarbij internationale literatuur is bestudeerd over ontwikkelingen in de huidige - hoog-moderne, postmoderne of laatmoderne- Westerse maatschappij. Doel daarvan was om te na te gaan in hoeverre verwacht kan worden dat gemeenschappen in de huidige samenleving meer gesloten worden en zich ontwikkelen in de richting van closed communities.

De tweede lijn heeft ook een theoretisch karakter. Hierbij wordt de nadruk gelegd op de Nederlandse situatie. We kijken naar de wijze waarop ontwikkelingen als individualisering, globalisering en governance in Nederland manifest zijn en hoe deze al dan niet verband houden met de vorming van closed communities. Hiervoor zijn media zoals kranten en televisie geraadpleegd, en is aandacht besteed aan wat sociologen en bestuurskundigen schrijven over de Nederlandse situatie.

De derde lijn die wij hebben gevolgd is gericht op het schragen van aanwijzingen voor closed communities met empirische voorbeelden van closed communities in Nederland. We hebben negen min of meer gesloten gemeenschappen geselecteerd en beschreven aan de hand van een aantal kenmerken van geslotenheid. Daarbij dient opgemerkt dat de gevallen die beschreven worden, niet alle kenmerken van alle denkbare closed communities hebben, maar wel een aantal. Per voorbeeld van een closed community zal dus een andere combinatie van familie-eigenschappen behandeld worden.

Onderzoeksvragen

De volgende onderzoeksvragen staan centraal:

1. Wat zijn closed communities?
 - a. Wat zijn drijfveren achter communityvorming?
 - b. Wat zijn mechanismen achter communityvorming?
 - c. Welke dimensies van openheid en geslotenheid van communities kunnen worden onderscheiden?

2. Is er een relatie tussen het ontstaan en voorkomen van closed communities en brede maatschappelijke ontwikkelingen en trends en zo ja, hoe ziet deze relatie er dan uit?
 - a. Welke is de relatie tussen closed communities en globalisering?
 - b. Welke is de relatie tussen closed communities en governance?
 - c. Welke is de relatie tussen closed communities en individualisering?

1.4 Opbouw van het rapport

In dit hoofdstuk is het begrip closed communities geïntroduceerd en is uitgelegd wat de aanleiding vormde voor deze studie. Ook hebben we de onderzoeksaanpak beschreven. In hoofdstuk twee wordt dieper ingegaan op het fenomeen closed communities door de drijfveren en mechanismen achter communityvorming te schetsen. Ook wordt ingegaan op de wisselwerking tussen sociale structuren en ruimtelijke structuren en worden drie dimensies van openheid en geslotenheid geschetst met als doel geslotenheid van gemeenschappen beter te begrijpen. In hoofdstuk drie gaat aandacht uit naar de plaats van closed communities in de huidige internationale en nationale, sociale en politieke context. Gekeken wordt naar ontwikkelingen als globalisering, governance en individualisering. Tot slot worden in hoofdstuk vier de belangrijkste conclusies betreffende closed communities op een rijtje gezet en worden de (onderzoeks)vragen beantwoord die richting hebben gegeven aan deze verkennende studie.

Voorbeeld 1: Hells Angels

Hells Angels Motorcycle Club is de naam van een internationale motorclub. De Nederlandse afdeling heet Hells Angels Holland. De club werd opgericht in 1948 in San Bernardino, in de Amerikaanse staat Californië. Leden van het eerste uur waren vooral ex-militairen die zich, ontgoocheld door hun oorlogservaringen, afkeerden van de burgerlijke normen en waarden.

In diverse Westeuropese landen bestaan er afdelingen van de Amerikaanse 'outlaw motorcycle gangs', waarbij in Nederland de Hells Angels de overhand hebben. In 1975 werd in Amsterdam het eerste 'chapter' in Nederland opgericht. Later zijn er chapters gevormd op andere plaatsen in Nederland. Wereldwijd zijn er ongeveer 200 chapters met meer dan 2500 leden. Verder zijn er duizenden prospects (aspirant-leden), hangarounds (omstanders) en andere belangstellenden.

De sociale relaties tussen Hells Angels worden gestructureerd door de rollen die diverse leden hebben in de (sterk hiërarchische) organisatiestructuur. Iedere lokale afdeling wordt chapter genoemd en is verantwoording verschuldigd aan de hoofd-chapter in Californië. Een chapter wordt geleid door een president die alle beslissingen neemt. Verder is er een vice-president (neemt de leiding bij afwezigheid van de president), een penningmeester, een ordebewaker, een secretaris en een road captain. De overige leden van de Hells Angels zijn members. Dit zijn wereldwijd geaccepteerde leden.

Hells Angels kenmerken zich door talloze symbolen en rituelen. De members dragen clubemblemen en insignes, bijvoorbeeld een logo van een doodshoofd met vleugels, de zogenaamde 'colors'. De vleugels kunnen verschillende kleuren hebben die symbool staan voor verschillende seksuele daden of misdrijven die in aanwezigheid van andere Hells Angels zijn gepleegd. Ook hebben Hells Angels specifieke tatoeages, zoals het nummer 22 dat staat voor een verblijf in de gevangenis (Schutten et al., 2004). Verder onderscheiden Hells Angels zich door op Harley Davidson motors te rijden. Rituelen zijn bijvoorbeeld de wekelijkse vergadering waar members verplicht aanwezig moeten zijn, het scanderen van de term 'AFFA' (Angels Forever Forever Angels) en een eigen begrafenisritueel waarbij Hells Angels van over de hele wereld respect komen tonen.

De Hells Angels kent duidelijk gesloten grenzen voor de buitenwereld. Er is sprake van sociale geslotenheid doordat niet iedereen lid kan worden van de gemeenschap. De Hells Angels willen geen 'negers' binnen hun gelederen (Volkskrant, 9 okt. 2004). Penningmeester Daniel Unu Unepetty van de Amsterdamse chapter vormt daarbij een uitzondering. Hij is - naar het schijnt - de enige allochtone Hells Angel ter wereld. Ook vrouwen zijn uitgesloten van officiële deelname. Cognitieve geslotenheid uit zich in het feit dat racistische ideeën sterk leven en dat gematigde ideeën ten aanzien van allochtonen niet op prijs worden gesteld. Verder zijn de clubhuizen niet voor een ieder toegankelijk. Om het clubhuis van Amsterdam staat zelfs een hek.

Mechanismen van in- en uitsluiting komen tot uitdrukking in de rigide organisatiestructuur. Je kunt niet zomaar toetreden tot de Hells Angels. De structuur voorziet in een zogenaamde 'puppetclub'. Zo moet een prospect lange tijd vrijwel alles uitvoeren wat een full member Angel hem opdraagt. Wanneer hij de test doorstaat mag hij de 'colors' dragen. Er zijn aspirant leden (moeten genomineerd zijn door een member, hebben geen stemrecht en mogen niet de volledige colors dragen), hangarounds (dienstbaar aan de members, uitgesloten van alle officiële activiteiten), vrienden (hebben een officiële status, moeten het vertrouwen winnen om een hangaround te worden) en bekenden (hebben bewezen nuttig te zijn voor het chapter, kunnen rekenen op respect en steun).

Ook voor de eigen leden bestaan er mechanismen van uitsluiting. Zo kan iemand worden uitgesloten 'in good standing' en 'in bad standing'. In good standing is de oude member nog wel welkom op het clubhuis, 'in bad standing' dient de oud member alles wat verband houdt met zijn lidmaatschap in te leveren en zijn tatoeages te verwijderen.

De gemeenschap van Hells Angels heeft kenmerken van zelf-referentialiteit. Zo hebben ze eigen normen om gedrag van leden te beoordelen, en stellen ze eigen regels en straffen. Daarbij wordt niet gerefereerd aan maatschappelijk geaccepteerde normen. Formeel gezag lijkt niet volledig te worden erkend, en de Hells Angels worden dan ook vaak geassocieerd met criminele activiteiten. De Hells Angels zouden zich bezighouden met de productie van amfetaminen, vrouwenhandel, en handel in gestolen voertuigen. Fysiek geweld wordt niet geschuwd en intimidatie is een essentiële strategie binnen de gemeenschap van Hells Angels. Ook lijkt er sprake van groupthink: zwijgplicht en broederzin staan hoog in het vaandel. Wie zich tegen een lid keert, keert zich tegen de hele organisatie.

Voorbeeld 2: Het dorp Arnemuiden

Arnemuiden is een klein dorp in Zeeland dat in de regio van oudsher bekend staat als gesloten. Tydings-Nab (1993: 43-48) betitelt het Arnemuiden tussen 1870 en 1940 als een gemeenschap van 'ons kent ons'. Ook anno 2005 heeft Arnemuiden de naam gesloten te zijn. 'Toch is het dorp, met z'n circa 5000 inwoners, een vrij gesloten gemeenschap gebleven. Veel bewoners zijn familie van elkaar en dat zie je terug in veel voorkomende namen als De Nooijer en Van Belzen.' (www.recreatiezeeland.nl/rz/taal=1/ plaats=54/info=18).

Veel bewoners van Arnemuiden zijn familie van elkaar, waardoor een relatief hecht netwerk van sociale relaties bestaat. Verder ontstaan veel sociale relaties doordat men naar dezelfde kerk gaat. Veel Arnemuidenaren zijn namelijk overtuigd gereformeerd.

Arnemuiden lijkt als gemeenschap in bepaalde opzichten gesloten grenzen te hebben. Zo lijkt zij sociaal gesloten te zijn voor bepaalde groepen. Er wonen in Arnemuiden relatief weinig allochtonen, namelijk 128 allochtonen op 5200 inwoners, ofwel 2,5% (De Limburger, 30 augustus 2002). Toch is Arnemuiden sociaal minder gesloten dan voorheen, er woont bijvoorbeeld meer 'import' in het dorp. Bestuurlijk gezien is Arnemuiden geen gesloten eenheid meer omdat Arnemuiden geen zelfstandige gemeente vormt, maar behoort tot de gemeente Middelburg. In economisch opzicht is Arnemuiden niet gesloten: de vissersvloot ligt tegenwoordig in Colijnsplaat en Vlissingen, veel inwoners van Arnemuiden komen als werknemer of consument vrijwel dagelijks buiten het dorp.

Lange tijd was het trouwen binnen het dorp een mechanisme van insluiting (en tegelijkertijd uitsluiting van buitenstaanders). De Nooijer: 'Eentje uit je eigen gemeenschap moest het er zijn. Dan wist je wat voor vlees je in de kuip had. En je wist dan meteen haar familie-eigenschappen. In zo'n gesloten gemeenschap kende men elk familietrekje: die overdreven schoon waren of die alles over zich heen lieten komen of die erg nieuwsgierig waren of die dachten de wijsheid in pacht te hebben' (De Nooijer, 2004). Het trouwen binnen de eigen gemeenschap is echter geen gebruik meer.

Een gebeurtenis in 2002, waarbij een vrouw van Marokkaanse komaf die enkele maanden in Arnemuiden woonde in een anonieme brief 'aan de familie Laden' wordt bedreigd, getuigt van uitsluiting van allochtonen. In reacties op dit gebeuren heeft de Marokkaanse vrouw veel steun van mensen uit Arnemuiden gekregen, die de dreigementen afkeurden. Deze mensen kozen partij voor de Marokkaanse vrouw en niet voor diegenen die zich 'de Arnemuidse jongeren' noemden. Het is dus niet zo dat het hele dorp hetzelfde denkt over allochtonen. Groupthink lijkt niet iets te zijn dat het dorp als geheel omspant, maar het bestaat wellicht onder bepaalde groepen, bijvoorbeeld jongeren.

Wat opvalt in de reacties op de geschetste gebeurtenis rond augustus 2002 is dat Arnemuiden door buitenstaanders werd beschouwd als één gemeenschap. Het dorp Arnemuiden is een relevante categorie bij identiteitsvorming en groepsvorming. Welke identiteit dan precies hoort bij 'Arnemuiden' is echter dynamisch, contextafhankelijk en betwist. Zo wordt Arnemuiden tegelijkertijd geduid met uiteenlopende termen als 'kortzichtig', 'gereformeerd' en 'rijk'.

Nadruk op Arnemuïden als gesloten gemeenschap laat slechts één mogelijke sociale constructie zien. De werkelijkheid is complexer, vanwege wisselende constructies van subgroepen en grenzen. Tijdens processen van in- en uitsluiting worden uiteenlopende wij en zij groepen geconstrueerd (bijvoorbeeld Arnemuïdenaren, jongeren uit Arnemuïden, visserszonen, racisten), wat steeds andere grenzen en vormen van geslotenheid impliceert. Tegelijkertijd is Arnemuïden in veel opzichten niet gesloten. Er bestaan allerlei politieke, sociale en economische interacties tussen Arnemuïden en de omgeving.

Voorbeeld 3: Radicaal-islamitische netwerken

Islamieten over de hele wereld maken als gelovigen deel uit van een religieuze gemeenschap, de Umma. Deze gemeenschap is een 'imagined community'. De gezamenlijkheid van de leden van de gemeenschap komt in verschillende rituelen tot uiting, zoals het vasten en de bedevaart. Mekka is het geografische centrum van de Umma, en moslims over de hele wereld buigen zich in het rituele gebed naar deze plek (zie o.a. Douwes 2003). Binnen de islamitische gemeenschap kunnen allerlei deelgemeenschappen en netwerken worden onderscheiden, waaronder radicale (fundamentalistische) netwerken waarop wij in het navolgende zullen focussen.

Net als in andere netwerken zijn de relaties tussen de leden van radicaal islamitische netwerken zeer divers. Zo kunnen leden familie van elkaar zijn, vrienden of kennissen. De fundamentalistische en terroristische organisatie Al Qa'ida wordt vaak gezien als een fluïde netwerk van (groepjes) individuen, met internationale relaties van uiteenlopende intensiteit, en niet zozeer als een klassieke groepering. De leden van het netwerk hebben onderling vaak geen organisatorische band of directe sociale relatie, maar zijn eerder met elkaar verbonden op basis van de gemeenschappelijke ideologie. Doel is het realiseren van een islamitische wereldgemeenschap, waarbij een islamitische levenswijze en de zeden van de sharia centraal staan. Een voorbeeld van een islamitisch-terroristisch netwerk in Nederland is de zogenaamde 'Hofstadgroep', een klein netwerk van radicale moslims dat in Den Haag actief is. Het zou daarbij gaan om moslims van Noord-Afrikaanse afkomst die zich verzamelen rond een leidersfiguur (AIVD, 2004).

Fundamentalistische moslims ontleen hun symbolen goeddeels aan de Koran en de sharia. Naast de basisrituelen van geloofsbelijdenis, gebed, bedevaart en het geven van de aalmoes, is de jihad een belangrijk ritueel voor radicale moslims. Onder militante moslims betekent jihad 'dat gelovigen de individuele plicht hebben te strijden tegen ongelof in de gemeenschap van gelovigen en tegen de vijanden van die gemeenschap en dat is vooral het Westen' (Douwes, 2003: 34). Fundamentalistische moslims zijn intolerant tegenover hen die de 'volledige waarheid' niet aanvaarden (cf Berting, 2004) en zien het westen als vijand van de Umma. Voor de Hofstadgroep stond Theo van Gogh symbool als vijand van de islamitische gemeenschap, reden voor één van de leden van de Hofstadgroep om hem in 2004 te vermoorden.

Deelgemeenschappen van radicale of fundamentalistische moslims kunnen in hoge mate gesloten zijn. Fundamentalistische islamieten zijn cognitief gesloten doordat er voor hun maar één waarheid bestaat, die is neergelegd in de Koran en de daarop gebaseerde geheel van heilige wetten, de sharia. Ze gaan uit van een 'geheel van onveran-

derlijke en onveranderbaar geachte waarden en principes dat andere waardensystemen als gelijkwaardig uitsluit en dat het gedrag volledig dient te bepalen' (Berting, 2004: 18). Je kunt of mag alleen tot het netwerk behoren als je de ideeën - een samenleving gebaseerd op de zeden zoals deze worden vooropgesteld in de sharia - actief onderschrijft. Dit wijst op cognitieve en sociale geslotenheid.

Moslimfundamentalisten sluiten zich af voor westerse culturele invloeden. Dit heeft gevolgen voor de geslotenheid van netwerken van radicale moslims in Nederland. Er zijn tendensen van radicaal isolatisme (deelgemeenschappen houden zich in zeer sterke mate afzijdig van het maatschappelijk leven), radicaal exclusivisme (terugtrekken uit de samenleving gepaard met discriminatoire uitingen naar de buitenstaanders) en radicaal parallelisme (naast het prediken van terugtrekken uit de samenleving wordt ook een parallelle samenleving binnen de omringende samenleving voorgestaan met parallelle machtsstructuren en eigen richting) aanwezig. De netwerken opereren dus deels afzijdig van het openbare leven. Ook is er een onderscheid tussen openlijke en heimelijke activiteiten van deze netwerken. Bij heimelijke strategieën gaat het om heimelijke financiering, het intreden in politiek en het maatschappelijk middenveld onder valse vlag en/of met een dubbele agenda, het doelbewust rondstrooien van valse geruchten en samenzweringstheorieën om spanningen tussen groepen te stimuleren, etc. Illegale, heimelijke activiteiten geven de radicaal-islamitische terroristische netwerken een gesloten karakter.

Fundamentalistische moslims trekken scherpe grenzen tussen een 'ingroup' en een 'outgroup', en denken wat dat betreft sterk dualistisch. Verschillen tussen de ingroup en de outgroup worden sterk benadrukt, terwijl datgene wat men gemeenschappelijk heeft met buitenstaanders wordt verdoezeld (cf Berting, 2004). Er is een 'sterke neiging tot stereotiep denken over de 'Ander', tot dehumanisering en diabolisering' (Berting, 2004: 21). Via termen als 'zuiver', 'rein' wordt de ingroup geclassificeerd en tegenover een 'onreine' en 'verloederde' outgroup gezet.

Er is in hoge mate sprake van groupthink, omdat afwijkende gedachten niet worden getolereerd. Van volgelingen wordt onderwerping geëist aan een collectief gedachtegoed. In veel gevallen wordt gehoorzaamheid aan leiders geëist. Kritiek wordt beschouwd als deviant gedrag of zelfs als verraad.

2 Gemeenschapsvorming en closed communities

2.1 Gemeenschapsvorming en closed communities nader omschreven

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op processen en aspecten van gemeenschappen, waarbij de nadruk ligt op processen die te maken hebben met de mate van geslotenheid van gemeenschappen en dus met de vorming van closed communities. Als inleiding daarop zullen we beschrijven hoe het begrip ‘closed communities’ door ons zal worden gebruikt. Ook zullen we ingaan op het begrip ‘gemeenschap’ zoals dat is gebruikt in de antropologie en sociologie, om een idee te krijgen van wat het begrip ‘gemeenschap’ vermag.

Gebruik van het begrip closed communities

De manier waarop het begrip closed communities in dit rapport gebruikt wordt, kan worden begrepen met behulp van werk van Anton Blok (1977). Blok vraagt zich af waarom begrippen een definitieve en eenduidige betekenis moeten hebben. Hij benadrukt dat (sociaal-wetenschappelijke) begrippen hun betekenis krijgen in hun concrete verschijningsvorm. De betekenis van zo’n begrip kan daarom slechts in beperkte mate in abstracte en veralgemeniserende termen verrat worden. We kunnen een closed community dus pas echt begrijpen wanneer een concrete closed community in beeld komt. Dat betekent overigens niet dat we helemaal geen uitspraak kunnen doen over closed communities als fenomeen. Verwijzend naar het werk van Wittgenstein leert Blok ons dat sociaal-wetenschappelijke begrippen zoals closed communities kunnen worden opgevat als families waarvan de leden, de afzonderlijke verschijningsvormen, familiegelekenissen vertonen. In sommige gevallen zijn closed communities netwerkachtige structuren met kenmerken van een gemeenschap die gesloten zijn voor bepaalde ideeën, in andere gevallen hebben ze zelf bepaalde normen ontwikkeld die afwijken van die van de buitenwereld, en in weer andere gevallen zijn het groepen die vijandig staan tegenover mensen die niet tot hun groep behoren. Blok vindt het te eenvoudig om te stellen dat een algemeen begrip, een gemeenschappelijke eigenschap is van zijn bepaalde gevallen. Het is eerder zo dat een algemeen begrip gebruikt kan worden om familiegelekenissen te herkennen, ‘waarin elkaar overlappende en doorkruisende overeenkomsten en verschillen naar voren treden’. In dit onderzoek wordt de term closed communities gebruikt om verschillende verschijningsvormen van wat we closed communities

kunnen noemen, nader te duiden. Dit betekent echter niet dat de gevallen die wij bestuderen alle kenmerken van gesloten gemeenschappen zullen hebben, maar wel een aantal.

Gemeenschapsvorming kan geanalyseerd worden vanuit verschillende perspectieven. Zo heeft Maffesoli (1996) in zijn studie naar individualisering en de vorming van stammen met name gelet op wat er nieuw is aan huidige gemeenschappen en om die reden de term 'neo-tribes' geïntroduceerd. In deze studie wordt naar gemeenschapsvorming gekeken vanuit het perspectief van geslotenheid. Overigens is het onderscheid tussen gemeenschappen en closed communities gradueel. Gemeenschappen kennen in het algemeen een bepaalde mate van geslotenheid, zoals verderop uitgebreid aan de orde zal komen. Zo zijn ook neo-tribes enigszins gesloten. Kenmerkend voor closed communities is dat ze in hoge mate gesloten zijn. Er valt geen harde grens te trekken tussen closed communities en andere gemeenschappen, maar wel een verschil te onderkennen in de mate van geslotenheid.

Gemeenschapsvorming en ruimte

Giddens benadrukt dat verschillende praktijken met elkaar zijn verbonden in systemen die zich uitstrekken over de ruimte. Ook komen praktijken op verschillende plaatsen en in verschillende tijden voor. Deze uitgestrektheid en verspreiding van sociale praktijken structureren het handelen. Ruimte wordt hiermee naast tijd een inherent onderdeel van een sociale analyse: 'space matters'. Ruimte wordt hierbij niet opgevat als een toneel waarop sociale praktijken plaatsvinden, maar als inherente factor in de productie en reproductie van sociale praktijken (Giddens, 1984: 362) of zoals Giddens (ibid.: 368) zegt: 'Space is not an empty dimension along which social groupings become structured, but has to be considered in terms of its involvement in the constitution of systems of interaction.' Ruimte wordt geproduceerd en gereproduceerd in sociale praktijken en structureert tegelijkertijd deze praktijken (In: WRR, 2002: 71-71). Een grote brede weg bijvoorbeeld, maakt veel autoverkeer mogelijk maar is ongeschikt voor sociale praktijken zoals elkaar ontmoeten en een praatje maken.

Sociale structuren worden dus beïnvloed door ruimtelijke structuren en vice versa. Een bemoeilijkende factor is dat de wisselwerking tussen sociale structuren en ruimtelijke vorm niet per se direct is: ruimtelijke artefacten zijn veelal duurzaam en kunnen onderliggende sociale veranderingen verhullen. Zo ziet de binnenstad van Amsterdam er deels nog hetzelfde uit als enige eeuwen geleden, maar is het gedrag in dit gebied sterk veranderd (Giddens, 1990: 6). Deze stabiele ruimtelijke vorm wil dus niet zeggen dat de ruimtelijke kenmerken van sociale praktijken niet veranderen (In: WRR, 2002: 92).

In het kader van dit onderzoek is het relevant op te merken dat ruimtelijke structuren van invloed kunnen zijn op gemeenschapsvorming. Ruimtelijke structuren kunnen een stimulerende en beperkende invloed hebben op mogelijkheden voor

2 Zie ook 'Gevoel van betrokkenheid' in paragraaf 2.2.

interactie tussen groepsleden. Ruimtelijke structuren spelen daarmee een belangrijke rol in de wijze waarop mensen relaties met elkaar aangaan en zich ten opzichte van elkaar onderscheiden (zie ook Hooghe, 2003). Ruimtelijke structuren kunnen een rol spelen als grens, maar kunnen ook maken dat mensen het gevoel krijgen tot een bepaalde ruimte of plek te behoren. Deze plek kan symbolisch bijdragen aan gemeenschapsvorming wanneer verschillende mensen dit gevoel delen (zie ook Van Lieshout en Aarts, 2005). Ook kunnen aan bewoners en gebruikers van een bepaalde plek bepaalde gemeenschappelijke kenmerken worden toegeschreven, wat weer kan leiden tot een gemeenschappelijke identiteit. Zo kunnen mensen uit een bepaalde wijk, zoals Kanaaleiland in Utrecht, worden gelabeld als ‘sociale onderklasse’ (zie ook Wacquant, 1993).

Gemeenschappen in de sociologie en antropologie

Nu we wat preciezer zijn geweest over de manier waarop wij de term ‘closed communities’ gebruiken, en hoe closed communities geplaatst kunnen worden in een ruimtelijke context, gaan we nader in op het idee van gemeenschappen zoals dat in de sociologie en antropologie is ontwikkeld. Binnen de antropologie worden gemeenschappen traditioneel benaderd als stelsels van sociale relaties. Volgens Ferdinand Tönnies, die in 1887 als één van de eersten het begrip ‘Gemeinschaft’ (gemeenschap) heeft geproblematiseerd, wordt een gemeenschap bijeengehouden door hechte sociale relaties zoals verwantschapsrelaties en vriendschapsrelaties. Tönnies achtte met name verwantschapsrelaties essentieel voor gemeenschappen. Sociologen en antropologen hebben later veel onderzoek gedaan naar familiebanden en naar relaties tussen verschillende families.

Binnen de sociologie werd een gemeenschap gezien als iets wat ‘betrekking had op relatief kleine groepen, zoals wijken, gebaseerd op onderlinge afhankelijkheden en gemeenschappelijke levenswijze’ (Delanty, 2003: 54). Gemeenschappen werden gezien als kleine eenheden die zich uitstrekten over een paar woonblokken, en de basis vormden voor een gevoel van ‘belonging’. Dit gevoel was gebaseerd op gedeelde ervaringen, verwantschap, en vooral op het bewonen van een gedeelde ruimtelijke levenswereld (*ibid.*). Dit gedachtegoed is terug te vinden in bijvoorbeeld Whyte’s ‘Street Corner Society’ (1943) en Redfield’s ‘The Little Community’ (1955), maar ook in het werk van de antropoloog Wolf die als een van de eersten schrijft over een vorm van closed communities, namelijk closed corporate peasant communities (Wolf, 1955; 1957). In dit onderzoek zal het stelsel van sociale relaties in een gemeenschap één van de aandachtspunten zijn

In de sociologie en antropologie ontstond ook aandacht voor de vraag wat een gemeenschap nu eigenlijk was, wat een gemeenschap bijvoorbeeld onderscheidde van andere sociale groepen. Daarbij bleek een gezamenlijke identiteit cruciaal te zijn. Sennett formuleert het als volgt: ‘een gemeenschap is een soort bijzondere sociale groep waarbinnen de leden geloven dat zij iets gemeen hebben. Het gemeenschappelijk voelen is iets broederlijks voelen; er is meer voor nodig dan alleen maar de erkenning dat mensen elkaar op materieel terrein niet kunnen missen. De

gemeenschapsband betekent dat men een *gemeenschappelijke identiteit* voelt, een genoegen in het erkennen van het 'ons' en het 'wat wij zijn' (Sennett, 1971; onze cursivering). Ook in deze studie zal blijken dat een gemeenschappelijke identiteit een essentieel kenmerk is van een gemeenschap waarmee de grens wordt getrokken tussen 'wij' en 'zij'.

In de jaren '80 van de vorige eeuw verschenen twee werken die een andere benadering tot gemeenschappen kozen, namelijk Anthony Cohen's 'The symbolic construction of community' (1985) en Benedict Anderson's 'Imaginary communities' (1983). Beide auteurs benadrukken de symbolische aspecten van gemeenschappen, en werken het idee uit dat mensen een gemeenschap vormen door het delen van symbolen. Anderson benadrukt dat de meeste mensen binnen een natie elkaar niet kennen en geen directe sociale band hebben. De nationale gemeenschap waartoe zij het gevoel hebben te behoren, is een imaginaire, symbolisch geconstrueerde gemeenschap. Cruciaal voor het bestaan van een gemeenschap zijn gedeelde symbolen, zoals tekens, rituelen, woorden of voorwerpen. Een voorbeeld is het esculaap-teken dat de artsensij symboliseert. Doordat alleen beëdigde artsen het teken mogen voeren werkt het symbool onderscheidend ten opzichte van allerlei niet beëdigde mensen in de gezondheidszorg. In aansluiting op Anderson, benadrukt ook Delanty dat een gemeenschap niet alleen moet worden beschouwd als een sociale groep van mensen die elkaar kennen. Delanty benadrukt het gevoel van 'belonging' als een cruciaal element van gemeenschappen. Volgens hem ontstaan gemeenschappen door een gezamenlijk communicatief proces in relatie tot 'belonging'.²

Samenvattend kunnen we stellen dat gemeenschappen kunnen worden beschouwd als bijzondere sociale groepen. Niet alle sociale groepen zijn dus gemeenschappen, maar wel geldt dat alle gemeenschappen een sociale groep vormen. De volgende aspecten van gemeenschappen zijn genoemd: een stelsel van (sociale) relaties tussen mensen met een gezamenlijk doel of belang, een gemeenschappelijke identiteit en gemeenschappelijke symbolen.

2.2 Drijfveren met betrekking tot gemeenschapsvorming

In deze paragraaf wordt ingegaan op drijfveren achter gemeenschapsvorming en in de processen die leiden tot een hoge mate van geslotenheid van gemeenschappen. Er wordt een antwoord gezocht op de vraag waarom mensen zich bij gemeenschappen aansluiten of gemeenschappen vormen. Er wordt specifiek ingegaan op processen waarbij drijfveren voor het vormen van gemeenschappen leiden tot een toenemende geslotenheid van gemeenschappen, en op gevallen waarin drijfveren tot het vormen van gemeenschappen kunnen leiden tot het ontstaan van closed communities. Achtereenvolgens komen de volgende motieven aan de orde: (1) het gevoel van betrokkenheid; (2) de vorming van identiteit en; (3) het nastreven van belangen.

Ad 1 Het gevoel van betrokkenheid

Een belangrijke drijfveer achter gemeenschapsvorming heeft betrekking op het gevoel te behoren tot een gemeenschap en betrokken te zijn bij een gemeenschap. Volgens Delanty (2003) worden gemeenschappen geconstrueerd in een zoektocht van individuen naar 'belonging'. Hij benadrukt dat een gemeenschap niet alleen moet worden beschouwd als een sociale groep en niet alleen bestudeerd moet worden vanuit het idee van grenzen, maar eerst en vooral bestudeerd moet worden als een 'open-ended system of communication about belonging.... community is more about belonging than about boundaries' (Delanty, 2003: 187-191).

In contemporaine gemeenschappen, bijvoorbeeld in virtuele gemeenschappen, zijn participatie en communicatie cruciaal voor een gevoel van 'behoren tot' en 'betrokkenheid bij'. In dergelijke gemeenschappen ontstaat het gevoel te behoren tot de gemeenschap volgens Delanty eerder door participatie in een gemeenschappelijk communicatief proces dan door bestaande, traditionele sociale relaties: 'Community as belonging is constructed in communicative processes rather than in institutional structures, spaces, or even in symbolic forms of meaning' (Delanty, 2003: 187).

Het proces van betrokken raken bij een gemeenschap (middels communicatie), hoeft niet noodzakelijk verband te houden met het meer gesloten raken van gemeenschappen of het ontstaan van closed communities. Betrokkenheid kan evenzogoed worden gerealiseerd zonder geslotenheid. Echter, in het dagelijkse leven wordt het horen bij een bepaalde gemeenschap vaak uitgedrukt met woorden zoals 'wij', 'ons', en wordt met termen als 'zij' en 'jullie' duidelijk gemaakt wie er niet bij horen (vergelijk Billig, 1995). Meer algemeen kunnen we stellen dat het creëren van verbondenheid binnen een gemeenschap vrijwel altijd samengaat met het scheppen van afstand ten opzichte van anderen. 'Met elk wij-gevoel verschijnt dus tegelijk een zij-gevoel' (Aarts, 1998: 35). Kortom, processen waarin het behoren tot gerealiseerd wordt, gaan dus veelal gepaard met processen van uitsluiting. Wanneer deze uitsluiting hevig is, dan kunnen closed communities ontstaan. We zullen hier verder op ingaan in paragraaf 2.3 waarin mechanismen van gemeenschapsvorming worden beschreven.

Ad 2 De vorming van identiteit

Als het gaat om drijfveren van mensen om zich binnen bepaalde groepen te organiseren dan wordt binnen de sociale wetenschappen grote betekenis gehecht aan de vorming van identiteiten. De socioloog Manuel Castells bijvoorbeeld ziet de vorming van identiteiten als een dynamische motor bij de totstandkoming van een maatschappij: Identiteit is 'het proces van betekenisvorming op grond van een cultureel

3 Sociaal kapitaal is een (potentiële) hulpbron die is gelegen in sociale relaties (zie o.a. Bourdieu 1986; Putnam, 1993). Bourdieu definieert sociaal kapitaal als 'the aggregate of the actual or potential resources which are linked to possession of a durable network of more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance or recognition (Bourdieu, 1986: 248). Samenlevingen met een groot sociaal kapitaal kenmerken zich door actieve betrokkenheid en participatie (zie o.a. Putnam, 2000; Reverda, 2004; Zijdeveld, 1999).

4 Auteur van 'The Dream Society' (1999).

kenmerk, of een aantal samenhangende culturele kenmerken, dat dominant is ten opzichte van andere betekenisbronnen' (Castells, 2004: 6). Maar ook andere invloedrijke sociologen zoals Ervin Goffman, Richard Senneth en Norbert Elias verklaren menselijk handelen vanuit de behoefte van mensen aan een gerespecteerde identiteit.

Eén van de bronnen waar individuen identiteit aan kunnen ontleen, wordt gevormd in gemeenschappen. Via gemeenschappen kunnen individuen hun identiteit verankeren aan een bredere, meer omvattender en stabielere identiteit. De vorming van gemeenschappen in de zoektocht naar een stabiele identiteit is dan ook een ontwikkeling die plaatsvindt naast processen van individualisering. Door de eigen identiteit te verankeren in een gemeenschap kunnen individuen onzekerheid verkleinen en betekenis geven aan hun leven. Gevoelens van onzekerheid zijn volgens Bauman (1997) een belangrijke reden voor mensen om zich aan te sluiten bij fundamentalistische, zeer gesloten gemeenschappen.

Een gemeenschap kan sterk gesloten raken wanneer de leden van de gemeenschap zich duidelijk willen onderscheiden van hun omgeving. Het kan zijn dat zij zich gaan afzetten tegen, en afsluiten van de omgeving om hun anders-zijn te benadrukken. Om duidelijkheid te scheppen zullen zij op een meer rigide manier omgaan met symbolen en ideeën die belangrijk zijn voor identiteitsvorming. Ook kunnen deze groepen zich afsluiten voor mensen die niet volledig passen bij de groepsidentiteit.

Om dieper in te kunnen gaan op identiteitsvorming, verwijzen we nogmaals naar Castells. Hij onderscheidt drie vormen van identiteit die ieder corresponderen met verschillende sociale groeperingen, te weten: (1) legitimerende identiteiten; (2) weerstandsidentiteiten en; (3) projectidentiteiten (Castells, 2004).

Legitimerende identiteiten worden gevormd door dominante maatschappelijke krachten met als doel hun overheersing in de maatschappij uit te breiden en te rationaliseren. Legitimerende identiteiten creëren burgerlijke maatschappijen en hun instituties. Weerstandsidentiteiten worden geproduceerd door groeperingen die zich achtergesteld of uitgesloten voelen door de overheersers. Weerstandsidentiteit leidt tot de vorming van groeperingen of gemeenschappen met als doel ondraaglijke omstandigheden het hoofd te kunnen bieden. Een dergelijke identiteit helpt mensen te overleven op basis van andere (soms tegengestelde) principes dan de principes aangehangen door de dominante instituties van de samenleving. Projectidentiteit ten slotte wordt gecreëerd door min of meer visionaire bewegingen die zich niet beperken tot het verbeteren van de omstandigheden voor de eigen groep, maar een verandering nastreven van de maatschappij als geheel (Castells, 2004: 8-10). De drie verschillende soorten identiteit kunnen in elkaar overgaan.

Voorals gemeenschappen met een weerstandsidentiteit, maar ook gemeenschappen met een project identiteit, kunnen sterk gesloten raken. Het proces dat plaatsvindt,

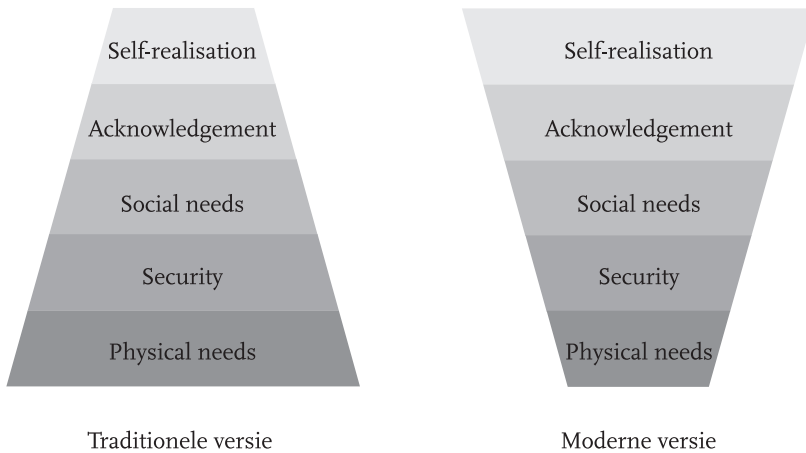
is door Castells beschreven als 'the exclusion of the excluders by the excluded' (Castells 2004: 9). De gemeenschappen distantiëren zich immers van bestaande dominante ideeën en groepen. Het dierenbevrijdingsfront, ecocentrismen maar ook moslimfundamentalisten zijn voorbeelden van closed communities met een weerstands- of projectidentiteit. Zij bieden weerstand aan de gevestigde orde en/of zij streven een verandering van de samenleving als geheel na. Een sterke weerstands- of projectidentiteit is daarmee een belangrijk kenmerk van de familie van gesloten gemeenschappen.

Het nastreven van belangen

Naast het creëren van een gevoel van 'belonging' en het vormen van identiteit kan ook het nastreven van individuele of collectieve belangen een drijfveer zijn voor gemeenschapsvorming. Door bundeling van macht binnen een gemeenschap kunnen bepaalde belangen beter worden behartigd. Individuen hebben als vertegenwoordigers van een groep meer macht dan zij als individu zouden hebben. Dit kan begrepen worden met behulp van het concept sociaal kapitaal.³ Bourdieu heeft verduidelijkt dat leden van een gemeenschap zich gesteund kunnen weten door sociaal kapitaal. Het lidmaatschap van een gemeenschap kan functioneren als een referentie of bewijs dat recht geeft op krediet, in de breedste zin van het woord (zie Bourdieu, 1986: 248-249). Het sociale kapitaal van de gemeenschap kan worden geconcentreerd via het mechanisme van delegatie (Bourdieu, 1986). Een gedelegeerde kan nu het sociale kapitaal van de groep gebruiken als een hulpbron in onderhandelingen met buitenstaanders; het sociale kapitaal van de groep kan worden gebruikt 'to exercise a power incommensurate with the agent's personal contribution' (ibid: 251).

Mensen en ook gemeenschappen kunnen meerdere belangen hebben maar de krachtigste belangen zijn over het algemeen belangen die aansluiten bij elementaire menselijke behoeften zoals geborgenheid, erkenning en welzijn. Eén van de bekendste theorieën over menselijke behoeften is afkomstig van de gedragswetenschapper Maslow. Aan het fundament van de zogenoemde behoeftepiramide van Maslow vinden we fysiologische behoeften zoals voedsel, water en slaap en aan de top de zelfactualiseringsbehoeften zoals kennis, waarheid en zelfontplooiing. Momenteel bereiken mensen in westerse maatschappijen steeds meer de hogere niveaus in de piramide van Maslow en zijn dus steeds meer mensen bezig met vraagstukken rondom zingeving en zelfontplooiing. Mensen vinden elkaar, ongeacht ras, geslacht en leeftijd steeds vaker op gemene delers die te maken hebben met zingeving en zelfontplooiing. Hiermee ontstaan nieuwe gemeenschappen. Bij het Copenhagen Institute for Future Studies, waar Rolf Jensen⁴ jarenlang directeur is geweest, onderkent men dit fenomeen en hanteert men om die reden een omgekeerde versie van de piramide (zie figuur 1).

Figuur 1: Traditionele en moderne versie van Maslow's behoeftenhiërarchie

(Bron: Copenhagen Institute for Future Studies)

Uit onderhandelingstheorieën is bekend dat actoren (zoals belangengemeenschappen) zeer gesloten kunnen raken in het geval van belangenconflicten (zie e.g. Susskind en Cruikshank, 1987). Wanneer conflicten escaleren dan ontstaat de neiging om zich terug te trekken binnen de eigen gemeenschap en niet meer open te staan voor mensen en ideeën van andere gemeenschappen.

Geconcludeerd kan worden dat mensen zich om verschillende redenen bij gemeenschappen aansluiten of gemeenschappen vormen. Het gezamenlijk nastreven van een belang vormt een belangrijke drijfveer, maar ook het creëren van identiteit en de wens ergens bij te horen. Drijfveren zoals het nastreven van belangen en de wens ergens bij te horen zijn van alle tijden. Drijfveren zoals de wens tot zelfontplooiing en de wijze waarop mensen hun identiteit (moeten) vormgeven, lijken in het huidige tijdperk meer centraal te staan dan in het verleden. Met name wanneer gemeenschappen gebaseerd zijn op een weerstandsidentiteit of projectidentiteit, kunnen ze in hoge mate gesloten zijn. Ook in het geval van een intense belangenstrijd kan sterke geslotenheid ontstaan.

2.3 Mechanismen van gemeenschapsvorming

De centrale vraag in deze paragraaf betreft de wijze waarop gemeenschappen functioneren en closed communities ontstaan. Er wordt aandacht besteed aan de wijze waarop een gemeenschap functioneert ten opzichte van haar omgeving, maar ook aan groepsdynamica en interne processen bij gemeenschappen.

Het construeren van grenzen

Een belangrijk mechanisme rond gemeenschapsvorming heeft te maken met het onderscheid tussen een gemeenschap en haar omgeving. Zonder dat onderscheid gaat de gemeenschap op in haar omgeving en bestaat ze niet. Grenzen worden getrokken in interactie met andere actoren van wie leden van een gemeenschap zich (willen) onderscheiden (Cohen, 1985). Zo onderscheiden studenten zich soms van burgers. Zij spreken bijvoorbeeld van een studenten-roeiclub en een burger-roeiclub en laten niet na de verschillen tussen die twee te benadrukken.

Het onderscheid tussen gemeenschappen wordt gecreëerd via 'boundary work' ofwel via de constructie van grenzen tussen de gemeenschap en haar omgeving in dagelijkse praktijken. Dit kunnen discursieve (talige) praktijken zijn, maar ook non-discursieve. Discursief boundary work komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in stereotypering, stigmatisering en het praten over wij-zij groepen. Zo worden voetbalsupporters vaak gestigmatiseerd als 'tuig', waarbij verwezen wordt naar de slechts denkbare voorbeelden van individuen uit de groep. De meeste voetbalsupporters zijn immers gewone, oppassende burgers. De grens die in een dergelijk geval wordt getrokken is niet de grens tussen een harde kern van supporters die zich regelmatig misdragen en andere supporters, maar één tussen voetbalsupporters en andere mensen. Daarbij krijgen alle voetbalsupporters een bepaald stempel opgedrukt. Ook onderling creëren voetbalsupporters grenzen. Zo creëren Ajax-supporters graag een wij-groep van 'Ajacieden' tegenover een zij-groep van 'boeren'. Wie precies tot de boeren gerekend worden is op zo'n moment niet duidelijk en dat hoeft ook niet, als het onderscheid ten opzichte van de wij-groep maar duidelijk is.

Specifieke gedragingen of rituelen kunnen ook een vorm van boundary work zijn. Iemand die iedere dag na het werk thuis komt en daar zijn stropdas afdoet, trekt daarmee een duidelijke lijn tussen werk en thuis. Ook de vaste manieren waarop bepaalde gemeenschappen van jongeren elkaar begroeten vormen een ritueel waarmee deze jongeren zich onderscheiden van anderen.

Overigens kan de interpretatie van grenzen verschillen. Binnen een gemeenschap kan men refereren aan dezelfde (symbolische) grenzen, maar dat wil nog niet zeggen dat men precies dezelfde betekenis geeft aan die grenzen (Cohen, 1985). Zo kan men denken aan 'Lonsdale-jongeren', waarbij de symbolische grens wordt gevormd door het wel of niet dragen van kleding van het Lonsdale-merk. Wat die grens betekent, hoeft niet altijd precies duidelijk te zijn. Het zou bijvoorbeeld een grens kunnen zijn tussen jongeren met racistische ideeën en andere jongeren, of tussen jongeren die van hardcore-muziek houden en andere jongeren. Dit betekent dus ook dat sommigen Lonsdale kleding weliswaar associëren met het koesteren van racistische ideeën, maar dat niet noodzakelijk iedere jongere die Lonsdale kleding draagt, daarmee wil uitdragen dat hij racistische ideeën koestert. Bovendien wordt aan het merk Lonsdale verschillende betekenissen gegeven in verschillende landen.

Mensen kunnen dezelfde symbolische grenzen hanteren zonder in discussie te hoeven gaan over de exacte betekenis van de grenzen. Men kan praten over 'mensen uit het dorp' zonder precies te hoeven uitleggen wie daar wel en wie daar niet toe

horen. Twee mensen kunnen praten over 'echte Arnemuidenaren' en een grens trekken tussen echte Arnemuidenaren en anderen, zonder daarbij precies hetzelfde te bedoelen. De één kan vinden dat iemand die al 50 jaar in Arnemuiden woont een echte Arnemuidenaar is, terwijl een ander misschien vindt dat alleen leden van een paar families die al generaties lang in Arnemuiden wonen tot de echte Arnemuidenaren gerekend kunnen worden. En is een echte Arnemuidenaar blank of hoeft dat niet?

Soms leiden grenzen wel tot discussie, onderhandeling of zelfs conflict, vooral wanneer iemand vindt dat een grens wordt overschreden. In de confrontatie tussen (groepen) mensen worden grenzen veelal pas duidelijk. Praktijken rond het overschrijden van grenzen van een gemeenschap kunnen gewelddadig zijn. Het kan hier ook gaan om ruimtelijke grenzen. Zo zijn er gevallen bekend van ambtenaren die het terrein van een woonwagenkamp betraden om controles uit te voeren en vervolgens van het terrein afgeslagen werden door de bewoners van het kamp.

Interessant is verder dat in gesprekken tussen mensen van verschillende groepen, vaak op een andere, veelal simplificerende manier over de groepen wordt gesproken. Te denken valt aan de Hells Angels die zichzelf profileren als motorclub profileren, terwijl velen geneigd zijn de Hells Angels als criminele organisatie te bestempelen. Tijdens een uitzending van Zembla (VPRO, De macht van de Hells Angels, 14 oktober 2004) werd duidelijk dat de Hells Angels louter als motorclub gezien wilden worden en een ander imago of label niet op prijs stelden. De reden hiervoor kan van communicatieve aard zijn: men geeft geen inzicht in allerlei verschillen die binnen de groep bestaan omdat men probeert het een en ander begrijpelijk te houden voor iemand die niet tot de groep behoort. Maar er kunnen ook strategische redenen aan ten grondslag liggen. Zoals Cohen beweert: 'The boundary represents the mask presented by the community to the outside world; it is the community's public face. But the conceptualization and symbolization of the boundary from within is much more complex.' (Cohen, 1985: 74).

Afhankelijk van de persoon met wie wordt gesproken, wordt een bepaald beeld van een gemeenschap geschetst. Welke grenzen worden getrokken varieert al naar gelang de situatie en de personen die op een bepaald moment zijn betrokken. Grenzen zijn relationeel en contextueel. De specifieke betekenis van een gemeenschap wordt geconstrueerd ten opzichte van andere gemeenschappen.

Vaak wordt benadrukt dat grenzen interactie bemoeilijken, maar grenzen kunnen ook interactie structureren of bevorderen, zoals in het geval van twee burens die over het hekje dat hun tuinen scheidt heen praten. De territoriale grens scheidt hun eigendom, maar vormt hun interactie en maakt die in bepaalde zin mogelijk (Barth, 2000: 28). Omdat beiden een bepaalde grens erkennen, wordt het gesprek gestructureerd volgens gedeelde verwachtingen en verloopt de interactie makkelijk.

Via het trekken van grenzen kan een gemeenschap meer of minder gesloten worden. Een closed community ontstaat wanneer de grenzen van de gemeenschap ideeën en/of actoren van buiten uitsluiten.

Het construeren van grenzen: een voorbeeld uit Arnemuiden

In Augustus 2002 wordt een vrouw van Marokkaanse komaf die enkele maanden in Arnemuiden woont bedreigd in een anonieme brief, gericht aan 'de familie Laden'. Er wordt bedreigd dat er benzinebommen in haar huis gegooid zullen worden, en dat zij door 'veertig jongeren gepakt en verkracht' zal worden. Er wordt haar gesommeerd 'op te rotten' naar Marokko. De brief is ondertekend door 'de Arnemuidse jongeren'. Naar aanleiding van deze gebeurtenis worden allerlei grenzen getrokken. Door de brief te ondertekenen met 'de Arnemuidse jongeren' worden alle Arnemuidse jongeren als één groep voorgesteld. Daarmee ontstaat een grens tussen 'de Arnemuidse jongeren' en anderen. Degenen die de dreigementen uiten trekken een grens tussen mensen die volgens hen wel en niet in Arnemuiden horen, en de Marokkaanse vrouw wordt gelijk gesteld aan de familie van Bin Laden. Er wordt geen grens getrokken tussen deze vrouw en een fundamentalist als Bin Laden, maar ze worden juist op één hoop gegooid.

In reacties heeft de Marokkaanse vrouw steun gekregen van veel mensen uit Arnemuiden, die de dreigementen afkeurden. Deze mensen namen afstand van de jongeren die de dreigbrief hadden opgesteld, en kozen partij voor de Marokkaanse vrouw. Zij verwerpen de grens in de dreigbrief tussen mensen die wel en niet in Arnemuiden zouden horen.

In 2004 zijn er opnieuw incidenten. In een uitzending van Premtime (Nederland 3, NPS 16-3-2004. 21:30-22:00; zie: cgi.omroep.nl/cgi-bin/streams?/tv/nps/premtime/bb.20040316.asf) wordt gerept van gevechten tussen jongeren uit Arnemuiden en Marokkanen en Antillianen uit Goes. Overigens wordt de stelling geponeerd dat het hier niet alleen gaat om spanningen tussen autochtonen en allochtonen, maar om spanningen tussen jongeren uit verschillende dorpen (boeren uit Arnemuiden en jongeren uit Goes). Reacties op een internetforum laten verhitte gevoelens zien over de incidenten. In het volgende citaat worden wij-zij grenzen getrokken, en bepaalde grenzen betwist of juist versterkt:

'Ik woon in Arnemuiden. Ben er niet geboren, maar woon al het grootste deel van mijn leven in Arnemuiden. Iedereen heeft een heel slecht beeld van Arnemuiden, omdat er in het verleden inderdaad wat gebeurd is. En in principe heb je gelijk dat arnemuidenaren enorm kortzichtig zijn. Maar dan vraag ik me af: hoe komt dat? Dat is een vraag waar je heel moeilijk antwoord op krijgt als je het vraagt, maar het komt in principe op neer (een logische verklaring). In elke stad zijn er racisten. en dat was ook in Arnemuiden het geval, en vanaf die tijd is er gezegd dat HEEL Arnemuiden een racistisch dorpje was. Iedereen in zeeland roept dat... Als iedereen een 'hekel' aan je heeft, of je raar aankijkt als je zegt dat je uit Arnemuiden komt. Dat is ook discriminatie, ooit wel eens bij nagedacht. En zeker als bijna elke buitenlander die je tegenkomt zegt dat je een 'kuterremuenaar' bent dan is dat voor ons ook niet leuk, en vind ik het nie gek dat je zolangzamerhand een zekere 'haat' jegens die 'soort' krijgt. Probeer het ook eens van die kant te zien...'

(sites.nps.nl/forum/premtime/messageview.cfm?catid=27&threadid=98)

In het citaat wordt gesteld dat 'iedereen' een slecht beeld heeft van Arnemuiden, en er wordt in veralgemeniserende termen geschreven dat 'Arnemuidenaren enorm kortzichtig zijn'. Zo wordt een grens getrokken tussen alle Arnemuidenaren aan de ene kant en alle andere mensen aan de andere kant.

Hoewel de schrijver bezwaren maakt tegen het beeld dat alle Arnemuïdenaren als één groep van racisten kunnen worden beschouwd, gebruikt hij wel steeds categorieën die 'Arnemuïdenaren als groep onderscheiden van andere groepen zoals 'iedereen in Zeeland' en buitenlanders (die soort).

Een andere reactie op internet laat een andersoortige perceptie zien:

'Nu kom ik zelf regelmatig in Arnemuïden ... en er is daar bijna geen allochtoon te bekenen. Waarom niet? Omdat er bijna alleen huizen staan van boven een miljoen. Het is een vissersdorp van zeer rijke vissers. Wat ook bekend is zijn de problemen met de jeugd, maar dan met name met de visserszonen. Niet lang geleden werden er bij een oudejaarswisseling 2 agenten aangevallen door jongeren en met een honkbalknuppel bewerkt. Bijna iedereen in Arnemuïden wist wie er bij dat incident betrokken waren, maar niemand sprak. Het is een klein gereformeerd dorpje (allemaal SGP-ers, ook in de vroegere gemeenteraad voordat Arnemuïden bij gemeente Middelburg werd ingedeeld).'

(graverdammer.vrijspraak.org, 2004)

In deze reactie wordt Arnemuïden geassocieerd als een vissersdorp (van zeer rijke vissers) en als een klein gereformeerd dorpje. Hier wordt de categorie van 'het dorp Arnemuïden' als eenheid gereproduceerd, en wordt aan de categorie een bepaalde identiteit meegegeven. Opvallend is ten slotte dat er een duidelijke grens getrokken wordt tussen de jeugd in het algemeen en de visserszonen.

Groepsdynamica en de relatie tussen individu en gemeenschap

Vanuit de sociale psychologie dienen zich verklaringen aan die zicht bieden op mechanismen die binnen een groep kunnen gelden. De groepsdynamica bestudeert bijvoorbeeld de gevolgen van het lidmaatschap voor de feitelijke interactie in de groep en voor andere processen, zoals het verrichten van taken en wederzijdse beïnvloeding (Wilke, 1997).

Uit de sociale psychologie is bekend dat binnen een groep sprake kan zijn van normalisatie. Dit betekent dat wanneer er in de groep geen norm is, men door onderhandeling (consensus) een norm gaat opzoeken. Op normalisatie kan conformiteit volgen. Dan probeert de groep de norm te handhaven om conflicten te voorkomen. Afwijken van de norm wordt daarbij ontraden.

Een speciaal geval van conformiteit en geslotenheid ten aanzien van ideeën uit de omgeving is 'groupthink' (Janis, 1972). Groupthink ontstaat in het licht van vermeende dreiging door buitenstaanders. In het geval van groupthink wordt geen enkele afwijking van de groepsnorm geaccepteerd. Er wordt druk uitgeoefend op groepsleden die een afwijkende mening hebben, en mede dankzij de sociale druk houden deze groepsleden hun mening voor zichzelf. Er is sprake van zelfcensuur binnen de groep, en er ontstaat een illusie van unanimiteit doordat er geen afwijkende argumenten worden ingebracht. Sommige leden nemen de rol van bewaker op zich om de groep te beschermen tegen negatieve, bedreigende informatie. De geslotenheid van de groep wordt daarmee verder versterkt. Een ander symptoom van groupthink is dat de groep zichzelf onkwetsbaar acht. Ook dit kan geslotenheid van

de groep verder versterken: wanneer de leden van de groep denken dat ze onkwetsbaar zijn, dan hoeven zij zich niet aan te passen aan de omgeving. Ze hoeven niet met de omgeving te communiceren, kunnen zelf-referentieel gedrag gaan vertonen en zich afsluiten van de omgeving. Groupthink kan er dus voor zorgen dat een gemeenschap steeds meer gesloten wordt en dat een closed community kan ontstaan.

Een ander groepsproces is choice shift, ook wel groepspolarisatie genoemd (zie e.g. Haslam 2001). Daarbij verschuift een groep extremer in de richting die de groepsleden individueel van te voren ook al neigden in te slaan. 'Uniformities in intragroup behavior result from the members' opinions becoming more extreme in the socially favoured direction rather than from convergence on the average of their initial position' (Turner, 1982: 35). Het lidmaatschap van een groep met bijvoorbeeld uiterst linkse opvattingen zal daardoor leiden tot een versterking en radicalisering van die denkbeelden. De omgang met gelijkgezinden versterkt de reeds aanwezige houdingen; de confrontatie met andere meningen en opvattingen zal een bron van onzekerheid en twijfel zijn. 'The greater the homogeneity of primary group contacts, the greater the intensity of political participation (...) it was found that voters with friends of various political persuasions were less strong in their voting intentions than those whose friends were all of the same persuasion' (Verba, 1961: 40, In: Hooghe, 2003). Ook uit Nederlands onderzoek blijkt dat integratie in sociale netwerken met een sterke mate van homogeniteit inzake politieke en maatschappelijke opvattingen, gepaard gaat met een grotere gehechtheid aan deze normen en waarden (Nieuwbeerta en Flap, 2000 in: Hooghe, 2003). Wie vooral vrienden heeft die op één bepaalde partij stemmen, zal sterker geneigd zijn ook zelf op die partij te blijven stemmen, ook al zijn er soms twijfels over de ideologische opstelling van die partij (Hooghe, 2003: 141-142). Een mogelijke verklaring voor groepspolarisatie is sociale vergelijking. Volgens de sociale vergelijkingstheorie (Festinger, 1954) zullen mensen wanneer ze geconfronteerd worden met ambigue stimuli, trachten zekerheid te krijgen over deze stimuli. Daartoe vergelijken ze zich met anderen en gaan ze na wat het oordeel van deze andere over de stimuli is. Dit vergelijkingsproces maakt het mogelijk tot ordening te komen, maar ook tot het overnemen van de oordelen en normen, mogelijk omdat dat belonend is. De theorie gaat in op cohesie als het resultaat van alle krachten die op groepsleden worden uitgeoefend om in de groep te blijven (zowel positief als negatief).

Met betrekking tot groepspolarisatie kan gezegd worden dat naarmate deze polarisatie zich in sterkere mate voor doet, deze kan leiden tot een duidelijker onderscheid tussen een gemeenschap en haar omgeving en mogelijk ook tot het in toenemende mate gesloten worden van de gemeenschap.

Groepsidentiteit speelt ook in de interactie tussen groepen een belangrijke rol. Leden van een gemeenschap communiceren mede vanuit een groepsidentiteit. Het behoren tot een groep structureert wat mensen zeggen in interactie met buitenstaanders. Groepsleden kaderen hun communicatie in volgens bepaalde (vaste)

ideeën die binnen die groep leven. Met name in cognitief gesloten gemeenschappen is er weinig ruimte om dingen te zeggen die niet stroken met de waarden en normen binnen de gemeenschap.

Van Gray (2003) kunnen we leren dat leden van een gemeenschap defensief zullen reageren wanneer essentiële normen of waarden van de groep, en daarmee de identiteit van de groep en haar leden, worden bevraagd of bedreigd. De kans is groot dat de leden van de gemeenschap meer afstand neemt van de andere groep, en de eigen groep ziet als meer homogeen. De sociale werkelijkheid 'is defined in terms of a much more sharply differentiated sense of 'us' and 'them'. When the collective self is threatened ... this may also lead to social identity-maintaining defensive action' (Haslam, 2001: 162). De groep raakt cognitief meer gesloten omdat haar leden de normen binnen de groep als homogener beleven en dus minder ruimte ervaren voor afwijkende normen (van buiten). Doordat zij afstand nemen van andere groepen, en in duidelijk afgebakende wij-zij tegenstellingen gaan denken wordt de groep ook sociaal meer gesloten.

In deze paragraaf zijn verschillende mechanismen die een rol spelen bij gemeenschapsvorming de revue gepasseerd. Een van de mechanismen achter het ontstaan van gemeenschappen is 'boundarywork', het trekken van een scheidslijn tussen de gemeenschap en anderen. Grenzen worden duidelijk door middel van stereotypering, stigmatisering, het praten in termen van 'wij' en 'zij' en het gebruik van bepaalde rituelen en symboliek. Ook groeps polarisatie en groupthink zijn mechanismen die bijdragen aan gemeenschapsvorming. Beide hangen samen met vermeende dreiging van buitenaf.

Zowel groupthink als groeps polarisatie kunnen leiden tot een grotere mate van geslotenheid van gemeenschappen. In dergelijke gevallen worden harde grenzen getrokken om ideeën en actoren van buitenaf uit te sluiten. Wanneer groupthink en groeps polarisatie in hoge mate optreden, dan kunnen closed communities ontstaan.

2.4 Dimensies van openheid en geslotenheid van gemeenschappen

In de configuratiebenadering wordt beschreven hoe actoren in interactie de werkelijkheid construeren en veranderen, maar ook begrenzen en afbakenen (zie o.a. In 't Veld et al., 1991; Termeer, 1993). Er worden twee dimensies van geslotenheid van netwerken onderscheiden die ook kunnen worden toegepast op gemeenschappen, namelijk cognitieve geslotenheid en sociale geslotenheid. Wij voegen daar een derde dimensie aan toe: ruimtelijke geslotenheid. De drie dimensies worden achtereenvolgens beschreven.

Cognitieve geslotenheid

Cognitieve geslotenheid verwijst naar geslotenheid ten aanzien van bepaalde ideeën. Binnen een gesloten gemeenschap worden bepaalde ideeën niet toegelaten en niet

besproken. Zo is binnen het Dierenbevrijdingsfront het idee taboe dat mensen dieren in gevangenschap mogen houden ten bate van zichzelf en wordt in radicaal christelijke gemeenschappen het idee van anticonceptie niet toegelaten.

Cognitieve geslotenheid ontstaat op basis van cognitieve referentiekaders ofwel frames of reference waarmee mensen de wereld om hen heen begrijpen. Dergelijke frames structureren percepties, zorgen voor ordening en interpretatie van de voortdurende stroom van indrukken en faciliteren daarmee interpretatie. Via frames geven mensen op selectieve wijze betekenis aan de werkelijkheid. Precies de - onvermijdelijke - selectie in indrukken en selectieve betekenisgeving zorgen voor cognitieve geslotenheid. Actoren zijn cognitief gesloten voor die aspecten van de werkelijkheid waar zij via hun frame geen betekenis aan (willen) geven (Schaap en Van Twist, 1997: 64).

Cognitieve geslotenheid neemt toe naarmate werkelijkheidsdefinities of de betekenis van symbolen en concepten vaster komt te liggen. In de sociaal-cognitieve configuratietheorie wordt dit proces van cognitief vastroesten wel aangeduid met 'stolling' en 'reïficatie'. 'Stolling is het proces van objectivering, structurering en institutionalisering van werkelijkheidsdefinities. Reïficatie ontstaat als analytische processen en begrippen door mensen als objectief worden gedefinieerd' (De Jong, 1999: 23).

Om elkaar te kunnen begrijpen moeten frames op elkaar worden afgestemd. Dit gebeurt via communicatie. Bij closed communities is dit echter moeilijk, omdat de uitwisseling van ideeën beperkt is en omdat leden van een gesloten gemeenschap niet geneigd zijn kritisch te reflecteren op hun eigen frame.

Sociale geslotenheid

Sociale geslotenheid heeft betrekking op het uitsluiten van actoren. Sociale uitsluiting kan formeel of informeel plaats vinden, bewust en onbewust (Schaap en Van Twist, 1997). Uitsluiting op formele gronden vindt plaats via formele regels. Een voorbeeld is een golfclub die mensen uitsluit van een lidmaatschap op grond van regels van de vereniging die in de statuten staan zoals de regel dat ieder nieuw lid voor 10.000 euro in aandelen moet investeren. Ook de vrijmetselarij vertoont kenmerken van sociale geslotenheid. Lidmaatschap staat niet open voor iedereen. Iemand maakt kennis met de loge op basis van uitnodiging. Tevens geldt dat de vrijmetselarij oorspronkelijk bedoeld is voor mannen. Vandaag de dag kennen enkele loges ook deelname van vrouwen. Informele uitsluiting vindt voortdurend plaats. Jongeren die behoren tot bepaalde subculturen maken middels kleding, symbolen en ander communicatief gedrag duidelijk wie wel en vooral ook wie niet welkom is binnen de groep. Het lidmaatschap van een MSN-gemeenschap is informeel geregeld: via bekenden kan men toetreden, anders niet. De laatste jaren worden feesten georganiseerd waarbij een beperkte groep mensen op de dag zelf via een SMS-je te weten krijgt waar het feest plaats zal vinden.

Ruimtelijke geslotenheid

In aansluiting op de idee van een wisselwerking tussen ruimtelijke structuren en sociale structuren⁵, onderscheiden wij in dit onderzoek een derde dimensie van geslotenheid, namelijk ruimtelijke geslotenheid. Dit verwijst naar (gepercipieerde) ruimtelijke afsluiting van een gebied. Hekwerken, muren, slagbomen, poorten en waterpartijen bepalen de ruimtelijke geslotenheid. Bij de perceptie van geslotenheid speelt ook mee hoe een ruimte is vormgegeven: meer of minder aantrekkelijk of uitnodigend. Een onguur industrieterrein of een ondoordringbaar bramenbos worden gekenmerkt door ruimtelijke geslotenheid.

Ook in het geval van gated communities kan gesproken worden van ruimtelijke geslotenheid. Gated communities zijn gemeenschappen die omgeven zijn met een omheining en voorzien van een toegangspoort. Met name in de Verenigde Staten zijn woongemeenschappen die letterlijk zijn afgesloten van de rest van de wereld inmiddels een normaal verschijnsel. In Nederland zijn gated communities in opkomst. Deze zijn niet altijd daadwerkelijk afgesloten, maar worden door mensen die er niet wonen als 'niet uitnodigend' ervaren. Zo wordt Haverleij, een woonwijk in de buurt van Den Bosch, door verschillende mensen als gated community bestempeld.⁶ De wijk bestaat uit kastelen, is omgeven door water en slechts via één weg bereikbaar. Een ander voorbeeld van ruimtelijke geslotenheid betreft de verschillende terreinen waarop leden van de koninklijke familie wonen. Die zijn ruimtelijk afgesloten door natuurlijke barrières of hekken.

Relaties tussen dimensies van geslotenheid

Cognitieve geslotenheid en sociale geslotenheid gaan vaak samen. Dit is het geval omdat mensen van buiten vaak ideeën van buiten meenemen en zo cognitieve geslotenheid voorkomen. Het uitsluiten van mensen die niet tot de gemeenschap behoren kan ervoor zorgen dat er ook geen ideeën van buiten binnenkomen. Met andere woorden, het uitsluiten van een bepaald gedachtegoed gaat vaak hand in hand met het uitsluiten van bepaalde mensen (lees: mensen met een ander gedachtegoed) en vice versa. Zo geldt, om acties te voeren onder de naam Dierenbevrijdingsfront, een informele eis dat men een bepaald gedachtegoed en levensfilosofie met betrekking tot de rechten van het dier ondersteunt. Ook radicaal-islamitische terroristische netwerken worden gekenmerkt door geslotenheid ten aanzien van bepaalde ideeën. De leden van dergelijke netwerken dienen het idee te onderschrijven dat de samenleving gebaseerd moet zijn op zeden zoals die worden vooropgesteld in de sharia en bereid deze actief te verdedigen. Gentech-activisten zijn van mening dat genetische manipulatie een ontoelaatbaar ingrijpen in de natuur vormt, omdat dit veiligheidsrisico's met zich meebrengt waarvan de consument onvoldoende op de hoogte wordt gesteld. Mensen die een andere mening zijn toegedaan zullen niet geneigd zijn zich aan te sluiten bij deze groep, maar zullen zeer

⁵ Zie ook paragraaf 2.3.

⁶ Zie ook de studie door Lohof naar privaat beheerde woondomeinen (www.vvenl.nl).

waarschijnlijk ook niet geaccepteerd worden.

In dit verband is het begrip multipele inclusie, het behoren tot verschillende gemeenschappen, relevant. Individuen die zijn betrokken bij meerdere gemeenschappen kunnen ideeën die leven in de ene gemeenschap introduceren in de andere gemeenschap. Dit betekent ook dat hoe meer een gemeenschap lijkt op wat Erving Goffman (1970) een totale institutie noemt (een institutie die de gehele levenssfeer omvat, zoals een gevangenis, een klooster of een schip op zee), hoe minder multipele inclusie mogelijk is, en des te groter de kans dat dit een cognitief, sociaal en ook ruimtelijk gesloten gemeenschap wordt.

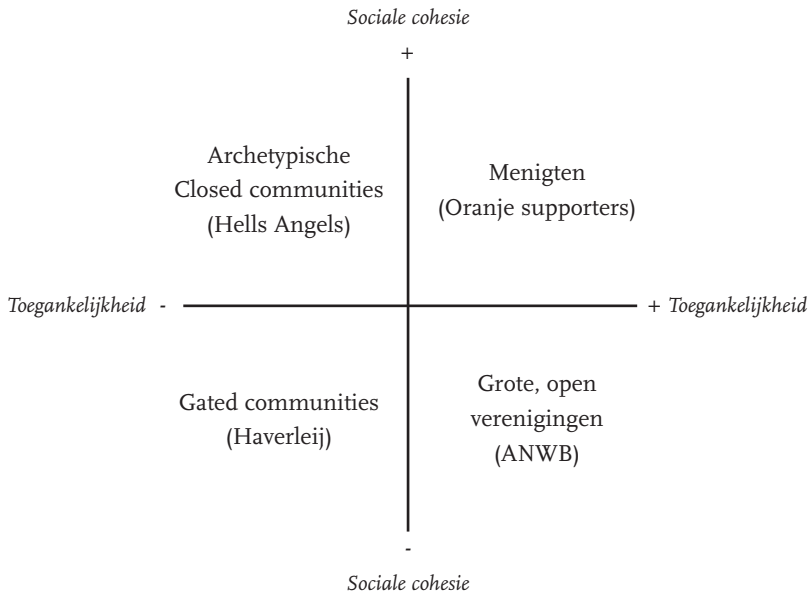
Een ander voorbeeld van ruimtelijke geslotenheid en sociale geslotenheid vormen eilanden die slecht bereikbaar. Vanwege de waterbarrière tussen het eiland en het vasteland ontstaat beperkte sociale interactie tussen eilanders en buitenstaanders, en kan het de eilandgemeenschap ook sociaal gesloten zijn. Hetzelfde geldt voor virtuele gemeenschappen, zoals bijvoorbeeld www.orkut.com, waarbij men enkel op basis van uitnodiging toegang kan krijgen. Ook hier kan gesproken worden van sociale geslotenheid en ruimtelijke geslotenheid, ook al is deze ruimte virtueel.

Zoals al eerder is opgemerkt in dit rapport, kent iedere gemeenschap een bepaalde mate van geslotenheid. Dat wil zeggen dat iedere gemeenschap in zekere mate gesloten is langs een of meer van de drie genoemde dimensies van geslotenheid. Er is sprake van een closed community wanneer er sprake is van een hoge mate van geslotenheid op meerdere dimensies van geslotenheid, bijvoorbeeld wanneer een gemeenschap in hoge mate ruimtelijk en sociaal gesloten is, zoals sommige gated communities in de Verenigde Staten. Het verschil tussen gemeenschappen en closed communities blijft, zoals eerder vermeld, gradueel. Gemeenschappen worden in hogere mate gesloten naarmate processen optreden waarbij de verschillende dimensies van geslotenheid elkaar versterken.

Een typologie van gemeenschappen

Het verschil tussen gemeenschappen en closed communities is gradueel. Om het onderscheid tussen verschillende typen gemeenschappen met betrekking tot de mate van geslotenheid te verduidelijken, presenteren we hieronder een heuristisch model (zie figuur 2).

Figuur 2: Een typologie van gemeenschappen

De verticale as (cohesie) heeft betrekking op de sociale relaties binnen de gemeenschap waarbij de mate van sociale cohesie de onderscheidende factor is. Op de horizontale as wordt de mate van toegankelijkheid weergegeven. Kruising van beide dimensies levert kwadranten op, waarin allerlei verschillende typen gemeenschappen ten opzichte van elkaar kunnen worden gepositioneerd. Wij hebben vier typen onderscheiden die duidelijk verschillen naar de mate van toegankelijkheid en sociale cohesie.

Rechtsboven staan gemeenschappen waarvan de individuele leden zich zodanig met elkaar verbonden weten, dat sprake is van een hoge mate van sociale cohesie. Ze zijn daarnaast gemakkelijk toegankelijk. Een type gemeenschap dat hier onder valt is de menigte. Een voorbeeld vormen de Oranje-supporters ten tijde van Europese of Wereldkampioenschappen.

Linksboven staan gemeenschappen met een hoge sociale cohesie die voor buitenstaanders moeilijk toegankelijk zijn. Dit zijn archetypische closed communities. Een bekend voorbeeld is de Hells Angels.

Linksonder vinden we gemeenschappen die voor buitenstaanders moeilijk toegankelijk zijn, maar waarvan de leden onderling geen nauwe banden hebben. Een type dat

hier past is de gated community, waarvan Haverleij in Den Bosch een voorbeeld is. Andere voorbeelden van moeilijk toegankelijke gemeenschappen met een lage sociale cohesie zijn gevangenissen.

Rechtsonder ten slotte plaatsen we gemeenschappen waarvan mensen gemakkelijk lid kunnen worden, maar waarvan de leden zich niet of nauwelijks met elkaar verbonden voelen. De ANWB is een voorbeeld van een dergelijke gemeenschap.

In de figuur kunnen niet alleen verschillende gemeenschappen met betrekking tot de mate van geslotenheid ten opzichte van elkaar worden gepositioneerd. Ook kunnen veranderingen worden geduid binnen gemeenschappen of tussen gemeenschappen en hun omgeving: in de loop van de tijd en/of binnen een veranderende context kunnen gemeenschappen opschuiven van het ene kwadrant naar een ander kwadrant. De sociale cohesie binnen een gated community kan bijvoorbeeld toenemen als gevolg van een conflict met een externe partij zoals de gemeente. De gated community schuift in dat geval binnen de figuur naar boven.

2.5 Kenmerken en familie-eigenschappen van closed communities

Zoals reeds opgemerkt wordt in deze studie geprobeerd zicht te krijgen op de vorming gemeenschappen, en meer specifiek op processen die met geslotenheid van gemeenschappen en dus met de vorming van closed communities te maken hebben. Er wordt gekeken naar gemeenschappen en gemeenschapsvorming vanuit het perspectief van geslotenheid. Alle gemeenschappen kennen een bepaalde mate van geslotenheid, maar kenmerkend voor closed communities is dat ze in hoge mate gesloten zijn ten opzichte van de buitenwereld. Het verschil tussen gemeenschappen en closed communities is dus gradueel.

Bij het bestuderen van gemeenschappen vanuit het perspectief van geslotenheid worden closed communities beschouwd als een familie waarvan de leden familiegelekenissen vertonen. Dit betekent dat de gevallen van closed communities die bestudeerd worden, niet noodzakelijk alle kenmerken van een gemeenschap hebben of alle kenmerken van geslotenheid. Ze zullen echter wel een paar kenmerken van gemeenschappen en een paar kenmerken van geslotenheid hebben. Indien een aantal van deze eigenschappen, en dan met name de kenmerken die geslotenheid in de hand werken, zich in hoge mate voordoen, spreken wij van closed communities. Onder een drietal dimensies wordt een aantal kenmerken genoemd aan de hand waarvan gemeenschappen kunnen worden getypeerd naar hun mate van geslotenheid:

Drijfveren voor gemeenschapsvorming

- Identiteit (legitimizing identity, resistance identity, project identity)
- Belang
- Belonging

Mechanismen van in- en uitsluiting

- Het construeren van grenzen
- Groupthink
- Groespolarisatie
- Zelfreferentialiteit

Verschijningsvormen

- Stelsel van sociale relaties
- Gemeenschappelijke symbolen en rituelen
- Grenzen t.o.v. buitenwereld (sociaal, cognitief, ruimtelijk).

Als een groot aantal van genoemde kenmerken geïdentificeerd kunnen worden en als met name ook mechanismen van in- en uitsluiting die geslotenheid in de hand werken zich in sterke mate voordoen, spreken wij van closed communities.

Voorbeeld 4: Het Dierenbevrijdingsfront (DBF)

Het Dierenbevrijdingsfront (DBF) bestaat uit radicale dierenrechtenactivisten die zich bekommeren om het lot van dieren in de huidige samenleving. In 1979 liet het DBF voor het eerst van zich horen. De uitgangspunten van radicale dierenrechtenactivisten in Nederland worden beschreven in een communiqué van het DBF, dat in 2000 bij het actieblad *Ravage* werd bezorgd. Het DBF stelt daarin dat het ieder systeem of geloof verwerpt dat onderdrukking en uitbuiting tolereert, accepteert en legitimeert. Eén van de zaken die het DBF de huidige maatschappij verwijt, is dat zij de mens nog steeds als een superieur wezen beschouwt en dat de aarde en al haar bewoners er zijn om de mens te dienen. Zij menen dat er geen wezenlijk verschil is tussen het lijden van mensen en dat van dieren en dat dieren daarom over dezelfde fundamentele rechten beschikken als mensen. Vooral als gevolg van de industrialisatie van de westerse samenlevingen zijn mensen dieren te veel gaan beschouwen als machine. Het Dierenbevrijdingsfront zorgt ervoor dat haar leden moeilijk tot niet traceerbaar zijn, omdat er illegale acties worden uitgevoerd tegen dierenonderdrukking (Dienst Nationale Recherche, 2004). Wat de leden van het DBF delen, is hun strijd voor de rechten van het dier en weerstand tegen systemen die deze rechten niet erkennen. Het DBF kan gezien worden als een gemeenschap met een resistance identity.

Het is moeilijk een goed beeld te krijgen van de relaties tussen de leden van het DBF omdat de leden anoniem en niet traceerbaar willen blijven. In politieonderzoek en publicaties op internet wordt het DBF gekarakteriseerd als een los samenwerkingsverband van kleine autonome cellen, mogelijk geconcentreerd rond een aantal voortrekkers. Cellen lijken vooral gevestigd te zijn in grote (universiteits-)steden en maken soms onderdeel uit van een leefgemeenschap van gelijkgezinden die zich heeft geformeerd analoog aan de basisgroepen uit de jaren zeventig. Van gecentraliseerde aansturing is geen sprake en evenmin van formele vormen van organisatie: er is bijvoorbeeld geen concreet lidmaatschap

Het DBF is zeer gesloten voor de buitenwereld omdat zij strafbare feiten pleegt en de actievoerders onbekend wil houden. Er worden grenzen opgeworpen t.o.v. de buiten-

wereld. Zo is er sprake van sociale geslotenheid. Er zijn niet zozeer formele eisen om acties te voeren onder de naam van DBF, maar de informele eis is wel dat je een bepaalde levensfilosofie (rechten van het dier) ondersteunt. Tevens kan er gesproken worden van geslotenheid ten aanzien van ideeën. Er zijn duidelijke ideeën over wat nagestreefd wordt en op welke wijze dat georganiseerd dient te worden. Onbespreekbaar is bijvoorbeeld het idee dat er een fundamenteel verschil is tussen mensen en dieren. Ruimtelijke geslotenheid speelt minder, aangezien er geen specifieke fysieke plek is waar mensen elkaar treffen. Actievoerders lijken elkaar met name op het internet te treffen.

Er is sprake van in- en uitsluiting van mensen door het DBF. Dit gebeurt niet via formele mechanismen, maar via informele eisen: van een ieder wordt verwacht dat hij of zij tenminste vegetariër is. Beter is het nog wanneer men veganistisch leeft. Onder andere uit open bronnen als het internet en interviews wordt duidelijk dat vrijwel alle radicale dierenrechtenactivisten veganist zijn.

Een belangrijk uitsluitingsmechanisme van het DBF is dat ze niet lijkt te willen overleggen met de staat en veel maatschappelijke organisaties.

Onder leden van het DBF is er sprake van zelfreferentialiteit. Zo erkent men een aantal maatschappelijke normen, wetten en regels niet, wat betekent dat die ook geen referentiepunt kunnen zijn voor het handelen. Actievoerders vinden het gerechtvaardigd om wetten en regels die zij niet erkennen, te overtreden. Men hanteert in feite eigen regels als referentiepunt. Het begaan van strafbare feiten wordt niet als zodanig ervaren omdat men ervan uitgaat dat men een hoger doel dient. Zo schrijven zij in het communicé: 'wetten die vervaardigd zijn vanuit een systeem dat mensen het recht geeft om onze broeders en zusters op miljardenschaal levenslang te martelen en daarna te vermoorden, zijn voor ons geen wetten van rechtvaardigheid en gelijkheid.' En ook in het in het televisieprogramma Netwerk op 28 september 2003 stelde woordvoerder Erik de Gier van het DBF: 'Wij zijn verzetsstrijders, in die zin dat wij willen dat alle dieren vrijgesteld worden. Er is een oorlog aan de gang. (...) Wij hebben niets met wetboeken te maken, of wetten gemaakt door overheden die denken aan het geld en niet aan het welzijn van dieren.'

Voorbeeld 5: Gated communities

Een gated community, in Nederland ook wel hekwerkwijk genaamd, is eenvoudig gesteld een gemeenschap omgeven met een omheining en voorzien van een toegangspoort. Er zijn veel varianten te vinden in de afrastering, te denken valt aan een hek, water, slagbomen etc. Gated communities winnen vandaag de dag aan populariteit. In de Verenigde Staten kiezen al vele mensen, met name vanwege veiligheidsoverwegingen, voor een afgesloten woonvorm. Maar ook in Europa en meer specifiek Nederland lijkt er een ontwikkeling te zijn op dit gebied. Toch zijn gated communities niet nieuw. In de middeleeuwen waren de Europese steden ook al ommuurd, werden er kastelen met grachten en een toegangspoort gebouwd.

In theorie zou een gated community een sterke lokale gemeenschap in de hand kunnen spelen. In de praktijk blijkt echter tot nu toe dat dat niet per se het geval hoeft te zijn. Veel bewoners van gated communities lijken tevreden te zijn en zich te identificeren met hun ommuurde woonplek, maar participatie en 'a sense of belonging there' zijn vaak laag. Veelal is er sprake van een passieve betrokkenheid. Of zoals Blakely en Snyder (1999) het formuleren: 'gated communities are governed by legal

contract, not by social contact'. McKenzie (1994) zegt dat gated communities geen gemeenschap vormen omdat de bewoners zich terugtrekken en verstoppen in hun enclaves. De wens naar veiligheid en exclusiviteit lijken vooralsnog een belangrijker rol te spelen bij het ontstaan en voorkomen van gated communities, dan het tot een gemeenschap willen behoren.

Blakely and Snyder (1999) onderscheiden drie typen gated communities: lifestyle communities, elite/prestige communities en security zone communities. In lifestyle communities staan veiligheid en het buitensluiten van ongewenste personen centraal. Activiteiten binnen de muren zijn er op gericht de 'ingeslotenen' te vermaken. Bij prestige community speelt status een belangrijke rol, alsook de wens naar stabiliteit. De poorten symboliseren het economische en sociale status. Bij security zone communities is de angst voor criminaliteit en buitenstaanders de belangrijkste motivatie voor fortificatie. De afrastering dient om persoonlijke bezittingen te bewaken.

In het geval van gated communities is sprake van duidelijk zichtbare grenzen en ruimtelijke geslotenheid. Dit gaat gepaard met sociale geslotenheid, omdat mensen worden uitgesloten. Met name bij prestige varianten van gated communities worden bepaalde groepen mensen uitgesloten. Of er sprake is van cognitieve geslotenheid, is niet duidelijk.

In- en uitsluiting vindt plaats met behulp van ruimtelijke afscheidingen. Veel van de Nederlandse 'gated communities' zijn niet daadwerkelijk afgesloten, maar worden door buitenstaanders niet als uitnodigend ervaren door de aanwezigheid van een slagboom of doordat er maar één toegangsweg naar de woonwijk leidt. In sommige gevallen worden eisen gesteld aan nieuwe bewoners, op grond waarvan diegenen die niet aan de eisen voldoen worden uitgesloten. Dit is het geval bij de lifestyle en prestige varianten. Daar lijkt het hek de ongelijkheid tussen de have's and the have not's te symboliseren.

Gated communities privatiseren 'het publieke'. Woonwijken worden (semi-) privé-terrein. Ook is er sprake van privatisering van diensten of regelgeving (de projectontwikkelaar stelt vaak duidelijke regels aan bewoners).

Voorbeeld 6: Vrijmetselarij

'Een vrijmetselaar is een vrij man van goede naam, die is ingewijd in een tot de Orde behorende loge, dan wel in een loge die werkt onder een door de Orde erkende Grootloge. Hij werkt, samen met andere vrijmetselaren, met behulp van symbolen en rituelen aan zijn persoonlijke vorming. Deze symbolen en rituelen zijn door de traditie gegeven; zij worden door de vrijmetselaar naar eigen inzicht geïnterpreteerd. De gezamenlijke arbeid stimuleert hem ook naar vermogen bij te dragen aan een betere samenleving. De vrijmetselaar zoekt dat wat mensen verbindt en tracht weg te nemen wat hen verdeelt, opdat het ideaal van een allen verbindende broederschap gestalte kan krijgen. Daarbij aanvaardt hij een persoonlijke verantwoordelijkheid ten opzichte van de wereld, die hij ziet als een te voltooiën bouwwerk waarvan ieder mens een levende bouwsteen is. Hij verricht die arbeid in het licht van een hoog beginsel, symbolisch aangeduid als 'Opperbouwmeester des Heelals'. De vrijmetselaar erkent de hoge waarde van de menselijke persoonlijkheid, de gelijkwaardigheid van alle men-

sen, ieders recht om zelfstandig te zoeken naar waarheid en ieders verantwoordelijkheid voor zijn doen en laten. (www.vrijmetselarij.nl/witteroos/#Ongewoon).

De 'Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden' (Grootloge) is het organisatorische verband waarbinnen de vrijmetselaars opereren. Een grootloge staat onder leiding van een gekozen grootmeester. De Orde onderhoudt vriendschappelijke betrekkingen met andere Grootloges in het buitenland.

Vrijmetselaars vindt men in alle lagen van de bevolking. De organisatie heeft ontegenzeggelijk veel invloed, maar zal die niet in het openbaar aanwenden omdat zij geen materiële doelen nastreeft. Waarschijnlijk zijn er in elke bestuurslaag vrijmetselaars actief. Onlangs bleek bijvoorbeeld het tweede-kamerlid Mat Herben een vrijmetselaar te zijn. De meeste vrijmetselaars zullen niet snel geneigd zijn hun lidmaatschap uit te dragen. De beslotenheid van de loges wordt zeer op prijs gesteld.

Symboliek is belangrijk in de vrijmetselarij. Er wordt onderscheid gemaakt tussen lichtsymboliek en bouwsymboliek. De leden bouwen aan de Tempel der Volmaking, waarbij de Tempel weer een symbolische aanduiding is van zowel de mens als de wereld. Het symbool dat het licht vertegenwoordigt, is bij uitstek de bijbel. Op het evangelie van Johannes legt een nieuw aan te nemen lid in een loge de eed af. De bron van het licht kan door de leden van de vrijmetselarij individueel worden geïnterpreteerd.

De vrijmetselarij kent duidelijk gesloten grenzen: zo staat het lidmaatschap van de meeste loges niet open voor vrouwen, en zijn er subjectieve criteria die toetreding van ongepaste individuen verhinderen. De vrijmetselarij vertoont kenmerken van geslotenheid, maar is niet onvindbaar of onzichtbaar (er zijn veel boeken over geschreven en er is een informatieve webpagina).

De vrijmetselarij is een inwijdingsgenootschap. Een belangrijk proces van in- en uitsluiting is de inwijding, die plaatsvindt volgens geheime rituelen. Om lid te worden van een loge moet worden voldaan aan twee formele voorwaarden, men moet 21 jaar zijn en van het mannelijk geslacht. Een belangstellende moet zelf de eerste stap doen om toenadering te zoeken. Men wordt in principe niet voor het lidmaatschap van een loge gevraagd. Het kan natuurlijk wel voorkomen dat een vrijmetselaar iemand die hem geschikt lijkt, wijst op het bestaan van de Vrijmetselarij. Nodig voor toetreding is dat men in een loge wordt voorgedragen door een meester-vrijmetselaar.

Daarnaast gelden er informele criteria. De betrokkene moet bekend staan als een goed, eerlijk en betrouwbaar mens. Verder zal betrokkene moeten blijk geven een tolerante levenshouding te bezitten. De Vrijmetselarij is niet toegankelijk voor sympathisanten of leden van extremistische organisaties. Tenslotte moet de kandidaat, en dit is een subjectief criterium, geestelijk en sociaal geschikt worden geacht voor het lidmaatschap van een loge.

De gemeenschap van vrijmetselaars wordt bijeengehouden met symbolen, rituelen, een besloten plek van samenkomst, een tempel voor inwijdingen, socialisatie en zorg. De vrijmetselarij is geen occulte of mystieke orde, maar een broederschap met filantropische idealen waar occulte en mystieke invloeden werkzaam zijn.

3 Closed communities in de context van maatschappelijke trends en actualiteit

In dit hoofdstuk gaat aandacht uit naar de positionering van closed communities in de context van de maatschappelijke actualiteit. Daarbij staat de vraag centraal hoe brede maatschappelijke ontwikkelingen zoals globalisering, governance en individualisering zich verhouden tot gemeenschapsvorming, en of zij leiden tot een toenemende geslotenheid van gemeenschappen en het ontstaan van closed communities.

3.1 Globalisering en closed communities

Globalisering

Het begrip globalisering heeft vele betekenissen en definities. In algemene zin heeft globalisering vooral betrekking op het vervagen van grenzen van ruimte en tijd. Het betreft een proces van toenemende integratie op wereldniveau. Er is wereldwijd sprake van een toenemende onderlinge verbondenheid van verschijnselen, en het uitwaaiëren van netwerken van verbinding over de aardbol (Castells, 1996; Beck, 2000).

In het politicologische debat over globalisering staat met name de afnemende invloed van de staat in het beïnvloeden van de globale economie centraal. Door technologische ontwikkelingen in telecommunicatie zijn afstand en tijd relatief geworden, normen en gewoonten zijn niet langer absoluut nu verschillende samenlevingen in toenemende mate een multicultureel karakter krijgen en alles (b)lijkt met alles samen te hangen. Ontwikkelingen die elders zijn gestart, kunnen makkelijker ‘overwaaien’ naar andere delen van de wereld. Een beroemd voorbeeld is de zgn. McDonaldisering. Maar ook de Hells Angels chapters in Nederland hebben hun ‘roots’ in Amerika. De wereldwijde onderlinge verbondenheid van de Hells Angels blijkt bijvoorbeeld uit iets eenvoudigs als een verwijzing (hyperlink) op de website van de Hells Angels in Nederland (www.hellsangels.nl) naar Hells Angels World.

Globalisering is nauw verbonden met de informatierevolutie. Technologie is de samenleving, schrijft Castells. Om een samenleving te begrijpen, dien je ook haar technologie in ogenschouw te nemen. Mensen ontwikkelen een bepaald soort technologie, omdat ze daarmee reeds bestaande wensen kunnen verwezenlijken. Maar als de technologie er eenmaal is, blijkt het weer door veel mensen op verschillende manieren te worden gebruikt. Technologie op zich is dus niet bepalend voor de sociale veranderingen in een samenleving, maar zij is de belichaming van het ver-

mogen van een samenleving om zichzelf te transformeren (www.infodrome.nl). Enerzijds speelt technologie dus een belangrijke rol in het vervagen van grenzen van tijd en ruimte. Anderzijds speelt technologie ook een belangrijke rol in de reproductie van (nieuwe) grenzen.

Onzekerheid

Processen van globalisering hebben tot gevolg dat mensen over steeds meer en steeds diversere informatie en kennis beschikken. Ook kunnen we gemakkelijker in contact met (onbekende) anderen. Vanzelfsprekendheden die kenmerkend waren voor de traditionele samenleving worden hierdoor in toenemende mate ter discussie gesteld. Het uiteenvallen en eroderen van een meer traditionele samenleving brengt naast nieuwe mogelijkheden ook onzekerheden voor burgers met zich mee. Omdat deze onzekerheden zo'n belangrijke rol lijken te spelen met betrekking tot gemeenschapsvorming en globalisering, gaan we wat uitgebreider in op enkele manifestaties en consequenties van onzekerheden.

De onzekerheid die fundamenteel is voor de laatmoderne tijd (Giddens noemt dit 'manufactured uncertainty'), dwingt mensen tot een voortdurende reflexiviteit, die zich in het dagelijkse leven uit in het telkens opnieuw maken van keuzes en stellen van prioriteiten en in een (her)bezinning op moraliteit. Dit kan worden aangeduid als sociale reflexiviteit (Frissen en De Mul, 2000).

In de opvatting van Bauman is de moderne maatschappij gegrondvest op het realiseren van meer zekerheid (Sicherheit) voor haar inwoners. Vandaag de dag ziet Bauman dat zekerheid meer en meer 'geofferd' wordt op het altaar van de immer expanderende individuele vrijheid' (Bauman, 1999: 16). Burgers zijn enerzijds zelf verantwoordelijk voor de teloorgang van de burgerlijke zekerheden. Anderzijds is, mede onder invloed van de uitvergrotende werking van de media, sprake van ontwikkelingen waar mensen als individu nauwelijks invloed op uit kunnen oefenen, ontwikkelingen die hen als het ware overkomen. Deze ontwikkelingen zijn, kortom, het onbedoelde gevolg van bedoeld handelen.

Volgens Manuel Castells (2004) tast de gesignaleerde onzekerheid de fundamenteen van de 'klassieke' democratie aan. In de netwerksamenleving zijn de grenzen van de natiestaat opgerekt of versplinterd, is de basis voor democratisch burgerschap onzeker geworden en zijn de massamedia een steeds grotere en ondermijnende rol gaan spelen in de manier waarop politiek gestalte krijgt en waarop de publieke opinie tot stand komt. Voor burgers betekent dit bijvoorbeeld dat 'citizens are still citizens, but they are uncertain of which city and of whose city' (Castells, 2004: 414). Deze onzekerheid tast de klassieke rol van burgers in de democratische natiestaat aan, maar biedt ook ruimte aan een andere invulling van burgerschap (Frissen en De Mul, 2000).

Gemeenschapsvorming onder invloed van globalisering

Globalisering heeft gevolgen voor de wijze waarop maatschappelijke verbindingen worden aangegaan. Ruimtelijke en temporele beperkingen worden minder relevant,

waardoor mensen in toenemende mate deel uit kunnen maken van mondiale sociale verbanden zoals wereldwijd verspreide gemeenschappen en netwerken. Deze her-schikking van maatschappelijke verbindingen heeft tot gevolg dat traditionele verbanden ter discussie en onder druk komen te staan. Bestaande - geografisch en biografisch bepaalde - gemeenschappen en identiteiten kunnen fragmenteren en uiteenvallen. Dit brengt onzekerheid met zich mee en leidt er onder meer toe dat mensen, onder invloed van een blijvende behoefte aan identiteit, nieuwe identiteiten en gemeenschappen vormen of bestaande identiteiten en gemeenschappen op nieuwe manieren reproduceren.

Het tijdperk van globalisering wordt ook wel als het tijdperk van de vorming van gemeenschappen geduid. Zoals Delanty (2003: 163-164) stelt: 'The age of globalization is also the age of community. The search for community is a reaction against the globalization in the first instance: that is, a reaction against the breakup of stable social institutions and the continuity of the life world.'

Technologie speelt vaak een essentiële rol bij het vormen van (nieuwe) gemeenschappen. Mede door technologische ontwikkelingen kunnen mensen makkelijker over meer andere informatie beschikken dan voorheen en wordt het mogelijk om deel uit te maken van mondiale sociale verbanden. Volgens Van den Boomen (2000) maakt het Internet naast voortzetting van bestaande gemeenschappen ook uitbreidingen en versterkingen van gemeenschappen mogelijk.⁷ Hoewel zulke cross-over identiteiten ook al voor het Internet bestonden, werkt het Internet hier als versterking. Wat voorheen slechts op kleine geïsoleerde schaal bestond, kan zich op het Internet makkelijker aaneenrijgen tot een gemeenschap. Internet maakt ook virtuele gemeenschappen met een cyberoorsprong mogelijk, gemeenschappen die bestaan bij de gratie van het Internet. Internet maakt het mogelijk dat deelnemers aan een virtuele gemeenschap verspreid kunnen zijn over de gehele wereld en onafhankelijk van fysieke aanwezigheid tegelijkertijd een duidelijke identiteit delen (Van den Boomen, 2000).

Glocalisering

Naast processen van globalisering zijn processen van regionalisering en lokalisering gaande. Het tegelijkertijd voordoen van processen van globalisering en lokalisering wordt ook wel 'glocalisering' genoemd. Reverda wijst in zijn proefschrift 'Regionalisering en mondialisering' (2004) op een interessant fenomeen, namelijk dat regio's een rol kunnen spelen bij collectieve identiteitsvorming. De regio kan bijdragen aan een collectieve identiteit waarin een bepaalde mate van trots en identificatie met de eigen regio wordt uitgedrukt (Reverda, 2004: 6-7). De regio biedt de mogelijkheid vorm en inhoud te geven aan de burgermaatschappij en het daaraan inherente sociale kapitaal.⁸

7 Dit betreft met name virtuele gemeenschappen met geografische of biografische oorsprong.

8 Hierbij kunnen de onzekerheden die gepaard gaan met globalisering een rol spelen; de vorming van regionale gemeenschappen kan een manier zijn om zekerheden te creëren.

Sociaal kapitaal kent overigens zowel positieve als negatieve effecten op de ontwikkeling van een samenleving. Het kan leiden tot positieve zaken als wederzijdse hulp, samenwerking, vertrouwen en institutionele effectiviteit, maar ook tot negatieve zaken zoals sektarisme, ethnocentrisme en corruptie (Putnam, 2000: 22). De bindende kracht van sociaal kapitaal kan resulteren in gesloten en op zichzelf gerichte groepen en gemeenschappen, die naar binnen toe het individu volledig controleren en naar buiten toe niet-leden uitsluiten (In: Reverda, 2004; Zie ook Komter *et al.*, 2000: 115 - 117). Het sociale kapitaal binnen gemeenschappen die zijn gebaseerd op een regionale identiteit, kan er toe leiden dat deze gemeenschappen zich sterk afsluiten voor actoren en invloeden van buiten de regio, maar ook dat zij zich afsluiten voor actoren binnen de regio die zich niet identificeren met de regio.

Kortom, al te veel sociaal kapitaal kan processen van groupthink met zich meebrengen hetgeen bijdraagt aan de mate van geslotenheid van gemeenschappen.

Globalisering en closed communities

Samenvattend vormen globaliseringsprocessen een belangrijke voedingsbodem voor de ontwikkeling van bestaande en nieuwe gemeenschappen. Deze gemeenschappen zijn zeer divers van aard. We noemen neo-tribes (Maffesoli, Bauman), communities-lite (Duyvendak en Hurenkamp) en identiteitsgroepen (Gutmann).

Er kan met enige voorzichtigheid gesteld worden dat vooral gemeenschappen die reageren op globalisering als een bedreiging, een behoorlijke mate van geslotenheid ontwikkelen.⁹ Groepen die globalisering als een bedreiging zien, reageren op de fragmentering, verandering en bijgaande onzekerheid door 'grenzen op te werpen' tegen globalisering. Dergelijke gemeenschappen hebben de neiging zich terug te trekken in eigen kring als reactie op gepercipieerde bedreigingen.¹⁰ Closed communities bieden dan een extra gevoel van veiligheid en duidelijkheid. Castells ondersteunt de gedachte dat wanneer mensen globalisering ervaren als een onzekerheid en bedreiging, zij zich terugtrekken in gesloten gemeenschappen. Uit protest tegen globalisering worden gemeenschappen worden gevormd Castells die gekenmerkt worden door weerstandsidentiteit en projectidentiteit (Castells, 2004: 8-10). Dergelijke gemeenschappen trekken harde scheidslijnen tussen zichzelf en de buitenwereld, aldus Castells.

Overigens bedoelen wij niet te zeggen dat alle closed communities zich vormen in weerstand tegen globaliseringsprocessen. Zo zijn de Hells Angels beïnvloed door processen van globalisering. Er zijn relaties aangeknoopt tussen Hells Angels in Curacao en Hells Angels in Limburg. Deze relaties lijken van invloed op de ontwikkeling van de Hells Angels gemeenschap in Limburg, getuige het feit dat Limburgse Hells Angels in hechtenis zijn genomen omdat zij worden verdacht van transporten

9 Zie ook par. 2.3 over groepsdynamica en mechanismen binnen gemeenschappen.

10 Zie ook Bauman (1997) die wijst op het fenomeen dat individuen zich aansluiten bij fundamentalistische, zeer gesloten, groepen omdat ze genoeg hebben van de onzekerheden en op zoek zijn naar zekerheden.

van drugs via Colombia, Curacao en Limburg. Globaliseringsprocessen zijn in dit geval wel van invloed, maar Hells Angels zijn niet ontstaan als reactie op globalisering. Bij de vorming en de groei van een (internationale) gemeenschap van moslim-fundamentalisten lijkt weerstand tegen dominante aspecten van globalisering wel een belangrijke rol te spelen.

Tot slot wijzen wij erop dat gemeenschappen gevormd worden in de context van globaliseringsprocessen en dat er aanwijzingen zijn dat globaliseringsprocessen ook leiden tot het meer gesloten worden van gemeenschappen. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat bepaalde gemeenschappen die opereren in de context van globalisering, zoals bijvoorbeeld fundamentalistische netwerken en bepaalde virtuele gemeenschappen, in hoge mate gesloten zijn. In die gevallen draagt globalisering bij de vorming van closed communities.

3.2 Governance en closed communities

Governance

Binnen een democratische context zijn grofweg drie vormen van sturingsfilosofieën te onderscheiden, te weten:

1. Hiërarchische sturing, waarbij de overheid min of meer boven de overige maatschappelijke actoren staat en zowel de procedure als het eindresultaat bepaalt.
2. Netwerksturing, waarbij de overheid een actor is als de andere, waarmee zij overleg voert.
3. Zelfsturing waarbij de overheid zich voornamelijk beperkt tot het bepalen van de spelregels en het stellen van randvoorwaarden.

Onder invloed van processen van maatschappelijke en technologische ontwikkeling, zoals culturele en sociale emancipatie van burgers, de informatietechnologische revolutie en de globalisering van economische verhoudingen, zijn rollen en functies van de overheid in een ander daglicht komen te staan. Er is in de afgelopen jaren meer aandacht gekomen voor het feit dat de aansturing van sectoren van de maatschappij niet plaatsvindt door de overheid alleen, maar veel meer het resultaat is van een wisselwerking van vele actoren. De aandacht is verschoven van 'government' naar 'governance'. Volgens Hajer *et al.* (2004) betekent dit dat er in toenemende mate sprake is van een op samenwerking gerichte stijl van besturing, waarbij staat, markt en 'civil society' actoren deelnemen binnen een verscheidenheid aan netwerken. Het kan dan gaan om horizontale samenwerking binnen een bestuursniveau, maar ook om onderhandelingen die meerdere schaalniveaus omspannen. Voor een goed begrip van het concept governance achten Hajer *et al.* de term 'beleidsnetwerken' essentieel. Het netwerkperspectief benadrukt de informele, gedecentraliseerde en horizontale verhoudingen binnen beleidsarrangementen en de wederzijdse afhankelijkheid van publieke en private actoren in de formatie en implementatie van beleid (Van Tatenhove en Leroy, 1995; Kickert *et al.*, 1997; Rhodes, 1997). Netwerken

worden vaak gecontrasteerd met hiërarchische vormen en markt vormen van governance. Met name het probleemoplossend vermogen van netwerken en de zelforganisatie binnen netwerken staan centraal binnen deze specifieke governance benadering. Zo onderscheidt Rhodes (1997) de volgende eigenschappen met betrekking tot governance, zelforganisatie en interorganisatorische netwerken (Rhodes, 1997 in Kickert *et al.*, 1997):

- Afhankelijkheid tussen de verschillende actoren (ook niet-overheid actoren).
- Voortdurende interacties tussen de leden van het netwerk.
- Spelachtige interacties; er heerst onderling vertrouwen en er zijn duidelijke spelregels, overeengekomen door de leden.
- Geen soevereine autoriteit. Het netwerk organiseert 'zichzelf' en handelt in principe autonoom van de overheid.

De rol en macht van overheden in governance processen wordt verschillend gezien. Waar Rhodes lokale actoren veel macht toeschrijft en benadrukt dat de rol van de staat afneemt zijn anderen zoals Kooiman (2003) van mening dat naar aanleiding van de verandering van government naar governance, de rol van de overheid eerder is verschoven dan afgenomen. Weer anderen menen dat de invloed van de overheid is toegenomen door gebruik te maken van netwerken. Door partijen toe te staan te participeren in beleidsnetwerken, zorgt de overheid dat andere partijen zich coöperatief opstellen. Bovendien, zo benadrukken verschillende auteurs, hebben overheden ook in een governance context bronnen tot hun beschikking die andere actoren niet tot hun beschikking hebben. Te denken valt aan democratische wetgeving, substantiële budgetten en personeel (Kickert *et al.*, 1997).

Governance, burgers en gemeenschapsvorming in Nederland

Het Nederlandse debat over politieke vernieuwing wordt gedomineerd door twee krachtige ruimtelijke metaforen: de 'kloof tussen burger en politiek' en 'de verplaatsing van de politiek'. Over de 'kloof tussen burger en politiek' wordt al enige jaren gesproken. Ook de voorstellen die in het kader van het Programma Andere Overheid (www.andereoverheid.nl) zijn gedaan over onder andere de gekozen burgemeester en het kiesstelsel, zijn gebaseerd op de gedachte dat er een kloof is tussen burger en overheid. Van Gunsteren en Van Ruyven (1995) spreken van de 'ongekende' samenleving. Deze wordt mede gekenmerkt door burgers die de wet niet meer kennen, zich niet betrokken voelen, zich afwenden om een eigen koers te varen en nieuwe eigen omgevingen scheppen met een eigen mores. Ook Giddens (1991) signaleert bij burgers een toenemende behoefte aan controle over het eigen leven en aan zelfverwerkelijking. Hij noemt het 'life politics', een koppeling van politieke en maatschappelijke doelen aan het 'project van hun eigen leven' en de daarbij horende levensstijlen. Politieke betrokkenheid van mensen uit zich vandaag de dag meer en meer in de betrokkenheid bij morele issues, in de sociale verbanden die sterk gericht zijn op zelfverwerkelijking en op single issues die een grote relevantie in het leven van alledag hebben.

Meer recent bestaat aandacht voor wat men ‘de verplaatsing van de politiek’ noemt: de verplaatsing van besluitvorming naar (politieke) arena’s die niet behoren tot de officiële organen van de representatieve democratie. Beck noemt dit ‘subpolitics’. De verplaatsing van politieke besluitvorming in klassieke organen van de vertegenwoordigende democratie naar niet democratisch gelegitimeerde arena’s kan als een bedreiging worden gezien voor de moderne democratie, maar ook als een ontwikkeling waarbij burgers meer inspraak krijgen (zie o.a. WRR, 2004a). Elchardus (2002) signaleert dat we niet langer in een ‘vertegenwoordigende democratie’ leven. Hij wijst echter een andere oorzaak aan, namelijk één die verband met de groeiende macht van de media. Onze democratie wordt steeds meer een ‘dramademocratie’. Burgers zijn niet direct vertegenwoordigd. De media scheppen een beeld of voorstelling van ‘de burger’ en politici laten zich eerder leiden door de media en hun voorstelling van de werkelijkheid, dan door signalen die rechtstreeks uit de samenleving komen. Aldus ontstaat een dramademocratie. Ulrich Beck (2000) ziet in subpolitiek niet louter een bedreiging maar ook mogelijkheden voor directe politiek. Er ontstaat volgens Beck bij vele burgers een subpolitiek bewustzijn, waardoor nieuwe nissen van identiteit en creativiteit zichtbaar worden, die ingezet kunnen worden als nieuwe vormen van openbaarheid. Er is bij burgers een behoefte aan inspraak ontstaan op tal van terreinen in de persoonlijke leefwereld.

Het vertrouwen in de formele politiek en de binding met politieke partijen mag gedaald zijn, het politieke zelfvertrouwen van burgers is juist gestegen (De Hart, 2002). In het dagelijks leven dienen zich allerlei onderwerpen en gebeurtenissen aan, waaromheen mensen zich met elkaar verbinden voor belangenbehartiging, uitwisseling van ideeën of om tot actie overgaan. Ook Hajer (2003) stelt dat politieke interventies kunnen leiden tot de vorming van nieuwe gemeenschappen doordat deze interventies mensen bewust kunnen maken van de zaken waar zij waarde aan hechten. De ontwikkeling van plannen voor het bouwen van huizen in de polder, kan er bijvoorbeeld toe leiden dat mensen bedenken dat die polder toch wel erg mooi is en dat deze eigenlijk behouden zou moeten blijven. Dit kan voor mensen aanleiding vormen zich te organiseren. Dergelijke gemeenschappen, soms one-issue communities genoemd, zijn echter meer dan voorheen fluïde, eenmalige en minder sterk geïnstitutionaliseerd. Deze hedendaagse vormen van associatie zijn onder meer mogelijk omdat technologische ontwikkelingen zoals het Internet, de vorming van netwerken sterk ondersteunt.¹¹ Subpolitics leidt niet alleen tot het ontstaan van nieuwe gemeenschappen, maar heeft ook gevolgen voor bestaande participerende gemeenschappen.

¹¹ Volgens Frissen en De Mul (2000) is burgerschap permanent ‘under construction’ en wordt ingegeven door telkens wisselende individuele keuzes. Burgers handelen niet zozeer vanuit één duidelijk ideologisch bepaald belang, maar vanuit verschillende, vaak zelfs tegengestelde belangen. Vanuit deze optiek is in de laatste decennia het maatschappelijk engagement van burgers niet zozeer teloor gegaan, maar eerder sterk van gezicht veranderd. In eerdere publicaties hebben we deze ontwikkeling aangeduid als de paradox van het individuele engagement (Frissen en Van Bockxmeer, 2001).

Governance en closed communities

Geconcludeerd kan worden dat de politieke belangstelling en participatie van burgers steeds minder via de traditionele politieke kaders is georganiseerd. Politiek wordt gedeels gemaakt in netwerken van onderling afhankelijke actoren, die een zekere autonomie hebben ten opzichte van de staat. De politiek heeft zich verplaatst, 'subpolitiek' (Beck, 1994), 'levenspolitiek' (Giddens, 1991; 1994) en daarbij horende vormen van maatschappelijke verbinding, participatie en actie zijn belangrijker geworden. Zelforganisatie van burgers speelt een grote rol, en vaak organiseren burgers zichzelf in gemeenschappen. De gemeenschappen die zich vormen onder invloed van governance, zijn zeer divers van aard. De vraag of gemeenschappen meer gesloten raken onder invloed van governance, en of er closed communities ontstaan onder invloed van governance is op basis van de literatuur niet te beantwoorden. In vervolgonderzoek zal dan ook expliciet aandacht worden besteed aan de vraag hoe gemeenschappen functioneren in een governancecontext. Meer specifiek zal de relatie tussen overheden en closed communities empirisch worden onderzocht.

3.3 Individualisering en closed communities

Individualisering

In de huidige Westerse samenleving, die wel wordt geduid als laat-modern (Giddens, 1991) of postmodern (e.g. Bauman, 1997), vindt een proces van individualisering plaats (zie e.g. Beck, 1994; Giddens, 1991; Felling *et al.*, 2000). Veel ontwikkelingen worden onder de noemer 'individualisering' geschaard. Volgens Felling *et al.* (2000: 44) bestaat individualisering theoretisch uit een aantal onderling samenhangende longitudinale processen, te weten:

- De-institutionalisering: een leegloop van traditionele instituties (zoals kerken, vakbonden en politieke partijen).
- Culturele individualisering of de-traditionalisering: een afname van de populariteit van traditionele opvattingen (zoals geloofsovertuigingen, waarden en politieke ideologische opvattingen).
- Privatisering: een afname van de effecten van het toebehoren tot sociale collectiviteiten (zoals denominaties en klassen) en opvattingen (zoals geloofsovertuigingen, waarden en politieke opvattingen).
- Fragmentering: een afname van de samenhang tussen opvattingen;
- Heterogenisering: een toename van de verschillen in opvattingen tussen individuen.

Uit de empirische studie die Felling *et al.* (2000) naar bovenstaande processen hebben gedaan blijken in Nederland met name ontwikkelingen op het gebied van de-institutionalisering en de-traditionalisering plaats te vinden. Met betrekking tot de-institutionalisering blijkt dat de afzwakking van traditionele bindingen zich in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw het duidelijkst heeft voorgedaan op het

gebied van godsdienst en levensbeschouwing. Het gaat dan om kerkverlating, afname van de frequentie van kerkbezoek en van de deelname aan kerkelijke overgangsceremonies. Verder is het percentage Nederlanders dat lid is van een politieke partij evenals het lidmaatschap van vakbonden tot het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw afgenomen (Felling *et al.*, 2000: 238-239). Naast een proces van de-institutionalisering, constateren Felling *et al.* (2000: 239-240; op basis van sociaal cultureel rapport 1998: 750;752) in dezelfde periode voorbeelden van re-institutionalisering in de vorm van eigentijdse organisaties.

Met betrekking tot culturele individualisering of de-traditionalisering constateren Felling *et al.* (2000: 240) dat parallel aan de afname van het traditionele christelijk geloof een proces van horizontalisering van het geloof heeft plaatsgevonden waarbij het geloof in een persoonlijke God of hogere macht is vervangen door een binnenwereldlijke levensbeschouwing. Deze puur binnenwereldlijke levensbeschouwelijke oriëntatie is in 1995 kenmerkend voor ruim tweederde van de Nederlandse bevolking. Ook op het gebied van waardenoriëntaties heeft een proces van culturele individualisering plaatsgevonden. Daarbij komt naar voren, dat steeds meer Nederlanders een groter belang zijn gaan hechten aan de waarden vrijheid en autonomie van het individu. Het toegenomen belang van deze waarden blijkt uit het feit, dat Nederlanders in het midden van jaren negentig minder sterk familiaal-burgerlijk zijn georiënteerd dan in het begin van de jaren tachtig. Nederlanders zijn minder belang gaan hechten aan de traditionele verbanden van huwelijk en gezien. Tegelijk zijn ze in sterkere mate georiënteerd geraakt op het eigen beroep en op de eigen carrière, terwijl ze tevens duidelijk meer belang zijn gaan hechten aan de vrijheid om zonder enige beperking te genieten van het leven.

Op het gebied van politieke opvattingen heeft een soortgelijk proces van culturele individualisering plaatsgevonden. Een groot aantal politieke opvattingen over zeer uiteenlopende kwesties blijkt samen te hangen met de basiswaarden vrijheid en gelijkheid. Er heeft zich in de jaren tachtig en negentig globaal een ontwikkeling voorgedaan in de richting van een toenemende nadruk op vrijheid. Deze ontwikkeling heeft zich vooral gemanifesteerd op cultureel domein. Het percentage Nederlanders, dat het cultureel conservatieve gedachtegoed onderschrijft is in de jaren tachtig en negentig sterk afgenomen.

Felling's onderzoek geeft aanwijzingen dat gemeenschappen gebaseerd op traditionele bindingen rond godsdienst en levensbeschouwingen aan erosie onderhevig zijn. Ook politieke gemeenschappen geformeerd rond traditionele organisaties zoals politieke partijen en vakbonden lijken aan invloed in te boeten. Tegelijkertijd geeft Felling aanwijzingen dat er processen van re-institutionalisering gaande zijn. Felling wijst hierbij op de vorming van eigentijdse organisaties, die ons inziens ook betrekking kunnen hebben op de vorming van eigentijdse gemeenschappen.

Sociale cohesie

Meestal worden de schaduwkanten van het individualiseringsproces naar voren gehaald. Begrippen als egoïsme, egocentrisme en narcisme en het ontbreken van

een gevoel van solidariteit en maatschappelijke verantwoordelijkheid symboliseren dan de positie van de winnaars, de verliezers blijven achter in eenzaamheid en armoede. Maar waar sociale uitsluitingsmechanismen vooral op het niveau van het individu werkzaam zijn, treedt ook weer een insluitingsreflex op, juist door de erkenning van ieder individu als gelijk en gelijkwaardig. Als voorbeeld wordt daarbij aangehaald dat in Europese samenlevingen er vrijwel altijd behoefte is tot collectieve actie ten behoeve van de zorg voor de zwakkeren: zieken, gehandicapten, ouden van dagen, psychiatrische patiënten. De veelgehoorde stelling, dat individualisering leidt tot maatschappelijke desorganisatie en daarmee een bedreiging vormt voor de sociale cohesie en het gezond functioneren van de samenleving moet volgens Felling *et al.* (2000: 250) verworpen worden.

Individualisering, identiteitsvorming en gemeenschappen

Individualisering heeft alles te maken met identiteitsvorming. Individuen ontlene hun identiteit in het proces van individualisering minder sterk aan traditionele categorieën en opvattingen. Zij moeten daarentegen zelf hun biografie schrijven en identiteit vormen. In plaats van een standaardbiografie op basis van sociaal-economische categorieën is er sprake van een gekozen biografie of een do-it-yourself biografie (Beck, 1994). Deze biografie is geen permanente biografie. Ze kan nooit als een vaststaand gegeven worden beschouwd maar moet voortdurend worden herschreven. Frissen en De Mul stellen dat de persoonlijke identiteit niet langer wordt beschouwd als een gegeven, maar als een nooit eindigende opgave. De huidige samenleving 'heeft veel weg van een supermarkt van life styles, waarin het individu geacht wordt zijn identiteit 'bij elkaar te shoppen'.' (Frissen en De Mul, 2000: 7). Bauman stelt dat mensen geen stabiele identiteiten meer hebben, maar voortdurend identiteiten vormen. Deze zijn meervoudig en partieel. Bauman spreekt over identiteiten die over elkaar heen geschilderd worden, een palimpsest identity. Hij stelt aan de orde dat velen in 'ons type maatschappij' leven met een permanente onopgelost identiteitsprobleem. Zij ervaren een chronische afwezigheid van bronnen op basis waarvan ze een werkelijk solide en permanente identiteit kunnen bouwen. Bij rekrutering van jonge moslims voor de gewelddadige Jihad lijken gevoelens van ergens bij te willen horen en een zoektocht naar identiteit een belangrijke rol te spelen. Eén van de mogelijkheden waarmee een meer solide identiteit gerealiseerd kan worden, zijn gemeenschappen. Het is overigens de vraag of mensen aan gemeenschappen een permanente of onwankelbare identiteit ontlene. Waar het hier om gaat is dat mensen in hun zoektocht naar bronnen voor een meer solide identiteit zich aansluiten bij gemeenschappen of gemeenschappen vormen.¹² Over de aard van deze gemeenschappen, zijn verschillende zaken geschreven.

¹² De aansluiting bij gemeenschappen lijkt wellicht tegenstrijdig met het idee van individualisering, maar dat is niet noodzakelijk. Het is namelijk een individuele keuze of men zich aansluit bij een gemeenschap. Verder kiest het individu de gemeenschap waaraan hij identiteit ontleent, en beschouwt die gemeenschap en de identiteit die daaraan ontleend wordt niet als een vaststaand gegeven maar als een individuele keuze waarover voortdurend opnieuw beslist kan worden.

Zo signaleert Duyvendak (2004) dat mensen veel losse banden aangaan in wat hij noemt 'lichte' gemeenschappen. De moderne mens is volgens hem niet bandeloos, maar gaat identiteitsverbanden aan die balanceren tussen enerzijds de voor collectieve actie noodzakelijke gemeenschappelijkheid en anderzijds de gewenste ruimte voor individuele verschillen. Amy Gutmann wijst in haar boek 'Identity in Democracy' op de opkomst van identity groups. Bij identiteitsgroepen draait het om 'wie mensen zijn' terwijl belangengroepen draaien om 'wat mensen willen'. Identiteitsgroepen zijn politieke relevante 'verenigingen' van mensen die geïdentificeerd kunnen worden of zich identificeren met een of meer gedeelde 'social markers'. Gender, ras, klasse, etniciteit, nationaliteit, religie, handicap en seksuele oriëntatie zijn de meest duidelijke voorbeelden van social markers, waaromheen informele en formele identiteitsgroepen zich vormen. Voorbeelden zijn 'kampers' en gemeenschappen van Poolse werknemers in Nederlandse gemeenten. Gutmann wijst erop dat identiteiten kunnen veranderen in de tijd, en ook kunnen variëren in individuele interpretaties. Ook de sociale verwachtingen van buitenstaanders kunnen wijzigen in de loop der tijd en in verschillende sociale contexten.

Wij veronderstellen dat naast de ontwikkeling van dergelijke 'lichte' gemeenschappen en identiteitsgroepen, in de zoektocht van mensen naar een stabiele identiteit ook een tendens bestaat tot het aansluiten of vormen van meer gesloten gemeenschappen. Closed communities worden gekenmerkt door duidelijke (leef)regels die nauwelijks kunnen worden betwist door buitenstaanders. Met name aan closed communities zoals Hells Angels of Moslimfundamentalisten kunnen mensen een duidelijke, haast eenduidige, en solide identiteit ontleen.

Individualisering en closed communities

Samenvattend kan worden gezegd dat in westerse landen, maar ook zeker in Nederland sprake is van een individualiseringstendens. Meer specifiek, doen zich volgens Felling *et al.* (2000) in Nederland met name processen van de-institutionalisering en de-traditionalisering voor. Individualisering heeft alles te maken met identiteitsvorming en dat hangt weer samen met de vorming van gemeenschappen. Zoals reeds vermeld, geven individuele of collectieve actoren betekenis aan zichzelf en anderen via identiteiten. Daarnaast merkt Gutman op dat de identiteit van groepen mensen nauw samenhangt met wat ze willen: 'Democratic politics is bound up with both how people identify themselves and what they therefore want'.

Bovenstaande processen geven aanwijzingen voor het ontstaan van gemeenschappen maar geven weinig zekerheid met betrekking tot (een toenemende) geslotenheid van deze gemeenschappen. Het verband tussen individualisering en geslotenheid van gemeenschappen is niet eenduidig vast te stellen. Gemeenschappen worden gevormd in een complex samenspel met individualisering. Daarbij kunnen we veronderstellen dat mensen die vanwege een gebrek aan traditionele instituties en een afname van de populariteit van traditionele opvattingen onzekerheden ervaren, ertoe kunnen neigen zich aan te sluiten bij meer of minder gesloten gemeenschappen, omdat deze een duidelijke en vastomlijnde identiteit

bieden. Closed communities kunnen een bepaalde exclusieve identiteit bieden, wat paradoxaal genoeg ook kan appelleren aan mensen in een geïndividualiseerde maatschappij, omdat ze qua symbolen, ideeën en mensen duidelijk afwijken van de gemeenschap als geheel.

Voorbeeld 7: Poolse immigranten

De groep Poolse werknemers in Nederland is aanzienlijk. Schattingen geven aan dat er zo'n 47.000 Polen in Nederland zijn. In 2004 werden er zo'n 17.000 tewerkstellingsvergunningen voor seizoensarbeid afgegeven door het CWI. Daarnaast zijn er zo'n 10.000 Polen met een Duits paspoort die hier legaal werken, en naar schatting zo'n 20.000 illegale Polen (De Gelderlander, 6 nov. 2004). De antropologe Catherijne Pool noemt enkele kenmerken van de groep Polen met een Duits paspoort in Nederland: deze mensen zijn vaak jong, zowel mannen als vrouwen, en ze hebben vaak geen hoge scholing.

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen gesettlede Poolse immigranten en arbeidsmigranten die op en neer pendelen naar Polen, zonder zich in Nederland te willen vestigen. Veel pendelaars zijn zich niet bewust van het feit dat er een gemeenschap is van gesettlede Polen (Pool, 2004). De pendelaars verblijven enkele weken in Nederland, waarna ze enkele dagen naar Polen gaan en vervolgens weer terug komen.

De meeste Polen in Nederland zijn hier als arbeider, met het doel om zoveel mogelijk geld te verdienen. Belangrijkste motivatie om in Nederland te komen werken is dat de lonen hier hoger liggen dan in Polen (Pool, 2004). Veel van deze Polen werken in de landbouw, de bouw of als productiemedewerker. De ruimtelijke concentratie van Polen in Nederland hangt samen met het werk dat zij verrichten. Zo zijn er relatief veel Polen in gebieden met intensieve tuinbouw, zoals de bollengebieden, gebieden met aspergeteelt of glastuinbouw. Buis en Neefjes schrijven in de Gelderlander (De Gelderlander, 6 nov. 2004) bijvoorbeeld dat er in Zwaagdijk, een dorp met zo'n 1000 inwoners, jaarlijks 100 tot 150 Polen werken.

Polen in Nederland vormen een 'imagined community' die is gebaseerd op een gedeelde nationaliteit en taal. Het is aannemelijk dat Polen ten opzichte van elkaar een zekere verbondenheid voelen omdat zij dezelfde nationaliteit en taal hebben; zij vormen een groep omdat zij gemeenschappelijke verschillen hebben ten opzichte van de autochtone bevolking in Nederland. Daarnaast delen zij dat zij in dezelfde situatie zitten, namelijk die van Pool in een vreemd land waar de meesten vooral zijn om hard te werken en zoveel mogelijk geld te verdienen. De meeste Polen die in Nederland werken onderhouden geen sociale relatie met elkaar, tenzij ze deel uitmaken van dezelfde kleine deelgemeenschap van Polen die op eenzelfde plek wonen of werken.

De pendelende Polen verblijven vaak op campings of in appartementen. De appartementen worden vaak gehuurd voor legaal verblijvende Polen door uitzendbureaus. Soms worden grote accommodaties gehuurd waar zo'n 100 Polen in verblijven. In zulke verblijven kennen de meeste mensen elkaar wel, soms omdat ze uit hetzelfde Poolse dorp komen en soms omdat ze elkaar hebben leren kennen in hun Nederlandse verblijf, maar de contacten zijn weinig intensief. Men is hier voornamelijk om te werken, en het sociale leven speelt zich goeddeels af in de (korte) periode dat men in Polen is (zie De Moel, 2005).

Polen worden vaak als één groep beschouwd, met bepaalde kenmerken. Er wordt over Polen gesproken als fietsendieven, drinkers of katholieken (De Gelderlander, 6 nov. 2004). Verder wordt vaak gezegd dat Poolse arbeiders hard werken en een goed arbeidsethos hebben. Dit laat zien hoe buitenstaanders Polen als groep verbinden met rituelen zoals naar de kerk gaan of wodka drinken, of met symbolen als 'hard werken'. De groep krijgt op die manier kenmerken van een gemeenschap toegeschreven, namelijk gezamenlijke symbolen en rituelen.

In hoeverre is de community van Poolse immigranten gesloten? De uitwisseling van ideeën is moeilijk vanwege de taalbarrière, met als gevolg dat sprake is van een cognitieve geslotenheid. De Polen werken vaak in kleine groepen met 1 persoon die Engels of Duits spreekt, en de anderen uitlegt wat er moet gebeuren (Pool, 2004). Ook sociaal is deze groep gesloten voor Nederlanders vanwege de taalbarrière. Nederlanders kunnen geen deel uitmaken van de Poolse gemeenschap omdat zij geen Pools spreken. Er is echter geen sprake van groupthink of zelf-referentialiteit binnen de Poolse gemeenschap.

Voor legaal aanwezige Polen geldt dat uitzendbureaus vaak alles regelen, van vervoer tot soft-nummer, bankrekening en verblijf. De arbeiders hoeven hier niks aan te doen, en komen zo weinig in contact met Nederlandse instanties buiten het uitzendbureau. De groep illegale Polen is waarschijnlijk extra gesloten vanwege de illegaliteit. Zij treden waarschijnlijk slechts in beperkte mate naar buiten omdat zij niet willen opvallen. Deze groep is met name gesloten voor de overheid en haar vertegenwoordigers.

Voorbeeld 8: Vrijplaatsen

Vrijplaatsen zijn plekken die zowel woonruimtes als werkruimtes en publieke ruimtes herbergen. Binnen vrijplaatsen willen bewoners en gebruikers van de plek een vrije zone creëren waarin zij niet alleen het wonen zelf inrichten, maar ook andere delen van het bestaan op eigen wijze realiseren (Breek en de Graad, 2001). Vrijplaatsen worden vaak bewoond en gebruikt door groepen (ex)krakers, kunstenaars en kleine ondernemers. Breek en De Graad (2001: 20-21) noemen enkele kenmerken van vrijplaatsen zoals: (1) Het zelf willen bepalen van levensomstandigheden. (2) Eigen initiatief en zelfwerkzaamheid om gezamenlijk vorm te geven aan het leven binnen de vrijplaats, en onafhankelijk van andere partijen te zijn; (3) Onderlinge solidariteit en zelfbeheer; vrijplaatsen worden beheerd door 'gezamenlijke actie van mensen met overeenkomstige ideeën' (ibid). (4) Maatschappelijke betrokkenheid. Vrijplaatsen zijn vaak ontstaan 'vanuit een politiek geïnspireerde beweging'. Daarbij werd meestal geen vastomlijnde ideologie gevolgd, maar probeerde men een maatschappelijk alternatief te vormen om 'aan de gevestigde normen te ontsnappen' (ibid.).

Er zijn vele vrijplaatsen in Nederland, zoals het ACU in Utrecht, De Refter in Nijmegen en De Blauwe Aanslag in Den Haag. Alleen in Amsterdam zijn al 50 vrijplaatsen, waaronder De Filmacademie en het ADM terrein (zie Breek en De Graad 2001; www.vrijruimte.nl).

Vanuit verschillende vrijplaatsen in Amsterdam wordt een ideologische strijd gevoerd tegen de 'sociale uitsluiting en verdringing' van kunstenaars, krakers en kleine ondernemers uit de binnenstad door projectontwikkelaars en grootkapitaal. De binnenstad wordt een 'no-go area' genoemd omdat die zou zijn verworpen tot een grote kille reclamezuil gericht op toeristen, yuppen en winkelketens. Er wordt gesteld dat de rijken de binnenstad hebben gekoloniseerd, en de binnenstad wordt als gesloten

gezien. Bewoners en gebruikers van vrijplaatsen vormen hier een sociale beweging met het doel om deze uitsluiting tegen te gaan en vrijplaatsen te bieden. De ideologie is verwant met het antikapitalistische en anti-globalistische gedachtegoed (zie o.a. Kallenberg, 2004).

Vanuit deze ideologie worden vrijplaatsen voorgesteld als broedplaatsen van creativiteit en bronnen van vernieuwing. Ze worden geconstrueerd als open, productieve en sociale laboratoria. De gemeente Amsterdam heeft het belang van vrijplaatsen onderkend en geld vrijgemaakt om vrijplaatsen als broedplaatsen te steunen.

Is er sprake van een gemeenschap? Met enige voorzichtigheid kan gesteld worden dat er een zekere onderlinge verbondenheid bestaat tussen bewoners van verschillende vrijplaatsen, en dat zij een gemeenschap vormen. Er zijn verschillende symbolen die in meer of mindere mate gedeeld worden, zoals kleding (kistjes, afgedragen wollen truien) haardracht (rasta), maar ook de voorkeur voor bepaalde muziekgenres of bands vervult een dergelijke functie (punkmuziek (The Ex) of techno (Carl Cox)). Er is ook sprake van een gedeelde ideologische symboliek. Zo is een zekere sympathie voor anarchisme, anti-kapitalisme en linkse denkbeelden. Tegelijkertijd zijn er ook leden van de gemeenschap die deze symbolen niet gebruiken, of maar een deel ervan.

Binnen deze gemeenschap kunnen aparte vrijplaatsen met hun bewoners en gebruikers ook in meer of mindere mate als (sub)gemeenschappen worden gezien. In hoeverre de bewoners en gebruikers van een vrijplaats zich een gemeenschap voelen, verschilt. Binnen sommige vrijplaatsen is de gemeenschapsvorming duidelijk, terwijl andere vrijplaatsen bevolkt lijken te worden door een losse verzameling kunstenaars.

Is er sprake van een gesloten gemeenschap? Er is een zekere geslotenheid t.o.v. een vrije-marktideologie. De cognitieve geslotenheid van een deel van de gemeenschap werd bijvoorbeeld duidelijk toen er vanuit de vereniging 'vrijruimte' een debat was georganiseerd waarin ook de projectontwikkelaar De Vlieger zou deelnemen. Zodra De Vlieger het woord nam werd hij met eieren en veren besmeurd, waardoor hem het spreken onmogelijk werd gemaakt. Dit leidde overigens tot discussie, omdat een deel van de mensen wel het debat met de Vlieger had willen aangaan. De gemeenschap is in zekere zin sociaal gesloten vanwege de specifieke cultuur (alternatief/kraakscene). Veel activiteiten in vrijplaatsen zijn wel toegankelijk voor iedereen, maar ze zijn eigenlijk niet openbaar omdat veel mensen een drempel ervaren die voorkomt dat ze een vrijplaats betreden (zie Van Dommelen, 2002). Er is intern debat over de contacten met de gemeente en de 'nieuwe' openheid naar de gemeente toe in verband met het broedplaatsenbeleid. Vanuit de 'vrije-ruimte beweging' worden niet de vrijplaatsen als afgesloten plaatsen beschouwd, maar de binnenstad van Amsterdam. Deze wordt neergezet als zijnde gesloten voor bijvoorbeeld kunstenaars en kleine ondernemers. Daarentegen zijn vrijplaatsen heel open voor deze lieden. Dit laat zien dat het begrip geslotenheid op allerlei manieren beschouwd kan worden.

Voorbeeld 9: Virtuele gemeenschappen

Voor het grote publiek bestaat het Internet pas sinds ongeveer 1990. Virtuele gemeenschappen bestaan dan ook pas kort. Er is sindsdien een veelheid aan virtuele gemeenschappen ontstaan.

Veel virtuele gemeenschappen zijn geënt op real life communities, groeperingen of gemeenschappen die al bestonden voor het Net er was en die zich vervolgens online manifesteren. Dat zijn veelal geografische gemeenschappen (georganiseerd rond

geografische oorsprong) of biografische gemeenschappen (georganiseerd op biologische c.q. biografische identiteiten). Sommige gemeenschappen bestaan echter alleen bij de gratie van het Net. Deze gemeenschappen worden door Van den Boomen (2000) ook wel cyberbiografische gemeenschappen genoemd. Een voorbeeld van een cyberbiografische gemeenschap is Linux. Linux is een gratis besturingssysteem voor pc's (een alternatief voor Ms-dos/Windows), maar vooral een gemeenschap (www.linux.org) van zo'n honderdvijftigduizend vrijwilligers die werken aan de verdere ontwikkeling van de software.

Volgens Van den Boomen (2000) zoeken mensen zoeken informatie over uiteenlopende particuliere kwesties, zoals een bepaalde ziekte of met pensioen gaan. Wat ze vinden op het Net is meer dan dat: andere mensen, steun, handelingsperspectief, organisatie. Het particuliere blijkt niet meer zo particulier en wordt sociaal - meer mensen blijken hetzelfde te hebben. Wat voorheen slechts op kleine, geïsoleerde schaal bestond, kan zich op het Net aaneenrijgen tot een gemeenschap. Internetinteractie zorgt voor een voortdurende uiteenzetting tussen het particuliere en het sociale, tussen het lokale en het globale, tussen het individuele en het gemeenschappelijke. Die twee polen - het sociale en het individuele - vormen de basisingrediënten van sociaal culturele verbanden en gemeenschappen.

Van den Boomen (2000) ontwaart op het Internet globaal vijf organisatiepatronen waarin meer gedeeld wordt dan puur informatie. Virtuele sociale relaties ontstaan rond specifieke thema's zoals: (1) Steun- en zelfhulpculturen. Te denken valt aan seksueel misbruik (www.abuse-safehaven.org), reuma (www.reumadorp.nl) of echtscheiding (www.divorcenet.com); (2) Werk- en kennisculturen. Het Net dient hier als hulpmiddel en vacaturebank, maar ook als werk- en leerplek met een eigen cultuur; (3) Politieke culturen. Voorbeelden zijn politieke bewegingen rondom arbeid, milieu, vrede, feminisme en de politieke strijd om de burgerrechten in cyberspace zelf, of om verzet tegen globalisering en vrijhandel in het algemeen; (4) Identiteitsculturen. Interactieve processen van herkenning en onderscheiding op de kleinste kenmerken maken over de hele wereld verspreide individuen tot 'soortgenoten'. Daarmee is het mogelijk om welke gezamenlijke identiteit dan ook te articuleren of te versterken door ze online een naam, een gemeenschappelijke plaats en een expressievorm te geven; (5) Passieculturen. Hieronder vallen hobbyculturen, spelculturen maar ook seksculturen.

Volgens Van den Boomen (2000) krijgt identificatie en groepsafbakening op het net primair gestalte door middel van tekst. Leden van virtuele gemeenschappen kunnen expliciet signalen uitzenden dat ze behoren tot die gemeenschap. Omdat de virtuele gemeenschappen qua karakter erg uiteenlopen, kunnen over de geslotenheid van virtuele gemeenschappen moeilijk eenduidige uitspraken gedaan worden. Veel van deze virtuele gemeenschappen zijn in principe voor iedereen toegankelijk. Informatie of technische aspecten kunnen echter een drempel vormen. Ook is er soms sprake van cognitieve geslotenheid. Dit kan te maken hebben met het feit dat een gemeenschap rondom bepaalde ideeën is opgezet of omdat de host bepaalt wat er op de website komt.

Nieuwsgroepen vormen het meest open en publieke deel op het Net. Mailinglists zijn open in de zin dat een ieder een mailinglist kan oprichten of zich erop kan abonneren. Qua vorm en inhoud zijn ze meer besloten. Qua vorm doordat de bijdragen niet op openbare prikborden verschijnen, maar in de private mailboxen van de abonnees en qua inhoud doordat de mailinglistoprichter formeel of inhoudelijk beheer voert over de lijst. E-mail en instant messaging (IM; private chat) staan aan het andere uiterste van de schaal van openheid. Email en IM zijn communicatievormen waar-

mee mensen vooral hun private bekende netwerken onderhouden. Het Web is aan de ene kant een open systeem, omdat iedereen een eigen site kan maken met de openbare HTML-taal. Maar een website zelf is niet open; als gewone gebruiker kun je niet zelf materiaal aanbrengen, zoals in nieuwsgroepen en mailinglists. Bijbehorende webfora en webchatooms kunnen alleen worden aangemaakt door de organisatie of persoon die de website beheert (Van den Boomen, 2000). Sommige virtuele gemeenschappen werken 'op uitnodiging' en met wachtwoorden. Voorbeelden zijn MSN gemeenschappen of orkut.com, eveneens een community waarbij nieuwe deelnemers moeten worden geïntroduceerd door iemand die al lid is (www.orkut.com).

4 Besluit

4.1 Samenvatting

Closed communities nader geduid

Gemeenschapsvorming kan geanalyseerd worden vanuit verschillende perspectieven. In deze studie is naar gemeenschapsvorming gekeken vanuit het perspectief van geslotenheid. Drijfveren en mechanismen met betrekking tot de vorming van gemeenschappen zijn aangeduid en closed communities zijn geplaatst in de context van maatschappelijke ontwikkelingen zoals globalisering, governance en individualisering.

Er is geprobeerd zicht te krijgen op de vorming gemeenschappen, en meer specifiek op processen die een toenemende geslotenheid van gemeenschappen in de hand werken. Het onderscheid tussen gemeenschappen en closed communities is gradueel. Alle gemeenschappen kennen een bepaalde mate van geslotenheid, maar kenmerkend voor closed communities is dat ze in hoge mate gesloten zijn. Er valt geen harde grens te trekken tussen closed communities en andere gemeenschappen.

Bij het bestuderen van gemeenschappen vanuit het perspectief van geslotenheid hebben wij er voor gekozen niet te focussen op wat er gemeenschappelijk is aan alle closed communities. Wij wilden verschillen en overeenkomsten tussen verschillende gevallen van closed communities verkennen, en hebben daarom closed communities beschouwd als een familie waarvan de leden familiegelekenissen vertonen. Dit betekent dat de gevallen van closed communities die bestudeerd worden, niet noodzakelijk alle kenmerken van een gemeenschap hebben of alle kenmerken van geslotenheid. Een aantal cruciale kenmerken zal zich echter wel in hoge mate voordoen.

Deze studie laat zien dat mensen verschillende drijfveren kunnen hebben om zich bij gemeenschappen aan te sluiten of gemeenschappen te vormen. Het gezamenlijk nastreven van een belang geldt als belangrijke reden, maar ook de wens tot zelfontplooiing, het creëren van identiteit en de wens ergens bij te horen. Sommige drijfveren zijn van alle tijden, andere drijfveren kunnen gezien worden als meer kenmerkend voor de huidige westerse samenleving. Met name wanneer gemeenschappen gebaseerd zijn op een weerstandsidentiteit of projectidentiteit, kunnen ze in hoge mate gesloten zijn. Ook in het geval van een intense belangenstrijd kan sterke geslotenheid ontstaan.

Een mechanisme dat van belang is bij de vorming van closed communities is het trekken van grenzen. Het onderscheid tussen een gemeenschap en haar omgeving wordt gecreëerd door grenzen te trekken. Iedere gemeenschap kent dus grenzen, wat met zich meebrengt dat iedere gemeenschap in bepaalde mate gesloten is. Het trekken van grenzen, in dit onderzoek 'boundary work' genoemd, gebeurt op basis van discursieve of non-discursieve praktijken waarin een demarcatie wordt aangebracht tussen een sociale groep en haar omgeving. Bij discursieve praktijken moeten we denken aan stereotypering, stigmatisering en het praten in termen van wij/zij groepen. Ook gedragingen, rituelen en symbolen spelen een rol bij het trekken van grenzen. Verder is van belang te onderkennen dat grenzen relationeel en contextueel gebonden zijn. In contact tussen (groepen) mensen wordt de grens veelal pas duidelijk.

Ook 'groupthink' en 'groeps polarisatie' zijn van belang bij gemeenschapsvorming en het functioneren van gemeenschappen. Groupthink brengt collectieve rationalisatie met zich mee, evenals druk tot conformeren aan de groep. Hierdoor gaat de groep als een eenheid opereren. Groupthink leidt ertoe dat leden de groep afsluiten voor (negatieve) informatie van buiten. Bij groeps polarisatie neemt de groep een extremer standpunt in dan de individuen van de groep onafhankelijk van elkaar zouden doen. Beide fenomenen leiden tot een toenemende geslotenheid van gemeenschappen en spelen dus een rol bij de vorming van closed communities.

In deze studie zijn drie dimensies van geslotenheid van gemeenschappen onderscheiden, namelijk cognitieve -, sociale, en ruimtelijke geslotenheid. Cognitieve geslotenheid verwijst naar geslotenheid ten aanzien van bepaalde ideeën. Sociale geslotenheid heeft betrekking op het uitsluiten van sociale actoren. Tot slot, duidt de gepercipieerde ruimtelijke afsluiting van een gebied op ruimtelijke geslotenheid. De dimensies van geslotenheid zijn aan elkaar gerelateerd. In veel voorbeelden gaan cognitieve en sociale geslotenheid hand in hand, en in sommige gevallen is ook ruimtelijke geslotenheid ook nauw verbonden met sociale en cognitieve geslotenheid.

Iedere gemeenschap kent een bepaalde mate van geslotenheid langs een of meer van de drie genoemde dimensies van geslotenheid. Er is sprake van een closed community wanneer cognitieve, sociale en/of ruimtelijke geslotenheid zich in hoge mate voordoet. Het spreekt voor zich dat de kwalificatie 'in hoge mate gesloten', afhankelijk is van degene die deze geslotenheid percipieert. Vaak hangen percepties van geslotenheid samen met de mate waarin geslotenheid als hinderlijk wordt ervaren. Closed communities ontstaan in het algemeen in processen waarbij de verschillende dimensies van geslotenheid elkaar versterken. Bijvoorbeeld wanneer leden van een gemeenschap steeds strenger worden ten aanzien van het toetreden van buitenstaanders (sociale geslotenheid) en daardoor steeds minder geconfronteerd worden met afwijkende ideeën en ook de cognitieve geslotenheid toeneemt.

Samengevat zijn we gekomen tot een aantal dimensies en kenmerken van gemeenschappen die vanuit het perspectief van geslotenheid van belang zijn:

Drijfveren en motivaties

- Identiteit
- Belang
- Belonging

Mechanismen van in- en uitsluiting

- Het trekken van grenzen
- Groupthink
- Groespolarisatie
- Zelfreferentialiteit

Verschijningsvormen

- Stelsel van sociale relaties
- Gemeenschappelijke symbolen en rituelen
- Gesloten grenzen t.o.v. buitenwereld (sociaal, cognitief, ruimtelijk).

Op basis van deze dimensies en kenmerken kunnen gemeenschappen worden getypeerd naar mate van geslotenheid.

Closed communities in de hedendaagse context

Globalisering heeft betrekking op het vervagen van grenzen van tijd en ruimte. Mede door technologische ontwikkelingen kunnen mensen makkelijker over meer en andere informatie beschikken dan voorheen en wordt het mogelijk om deel uit te maken van mondiale sociale verbanden. Bestaande - geografisch en biografisch bepaalde - gemeenschappen en identiteiten kunnen fragmenteren en uiteenvallen. Dit brengt onzekerheid met zich mee en leidt er onder meer toe dat mensen, onder invloed van een blijvende behoefte aan identiteit, nieuwe gemeenschappen vormen of bestaande gemeenschappen op nieuwe manieren reproduceren. Globaliseringsprocessen vormen dus een belangrijke voedingsbodem voor de verdere ontwikkeling van bestaande en nieuwe gemeenschappen. Het tijdperk van globalisering wordt niet voor niets ook wel als het tijdperk van de vorming van gemeenschappen geduid. Voorts zijn in de literatuur aanwijzingen te vinden voor de veronderstelling dat globaliseringsprocessen ook kunnen leiden tot een toenemende geslotenheid van gemeenschappen, in sommige gevallen resulterend in closed communities. Vooral gemeenschappen die een reactie vormen op globalisering waarbij globalisering wordt opgevat als een bedreiging, lijken relatief gesloten. Deze gemeenschappen reageren op de fragmentering, verandering en bijgaande onzekerheid door 'grenzen op te werpen' tegen globalisering. De leden hebben de neiging zich terug te trekken in eigen kring als reactie op gepercipieerde bedreigingen. Het werk van Bauman en Castells ondersteunt deze gedachte. Bauman (1997) wijst erop dat indi-

viduen zich aansluiten bij fundamentalistische, zeer gesloten groepen in een zoektocht naar zekerheid en Castells (2004) laat zien dat gemeenschappen worden gevormd in protest tegen processen van globalisering worden gevormd. Deze gemeenschappen worden gekenmerkt door *resistance identity* en *project identity*. Het is echter niet zo dat alle *closed communities* ontstaan in weerstand tegen globalisering. Wel lijken *closed communities* over het algemeen te worden beïnvloed door processen van globalisering.

In de afgelopen jaren is er meer aandacht gekomen voor het feit dat de aansturing van sectoren van de maatschappij niet alleen plaatsvindt door de overheid alleen, maar veel meer het resultaat is van een wisselwerking van vele actoren. Er is sprake van verschuiving van 'government' naar 'governance'. Politiek wordt goeddeels gemaakt in netwerken van onderling afhankelijke actoren, die een zekere autonomie hebben ten opzichte van de staat. De politiek heeft zich verplaatst en 'subpolitiek' (Beck, 1994) en 'levenspolitiek' (Giddens, 1991; 1994) en de daarbij horende vormen van maatschappelijke verbinding en participatie zijn belangrijker geworden. Zelforganisatie van burgers is een belangrijk kenmerk van de huidige samenleving. Onder invloed van governanceprocessen, vormen zich allerlei gemeenschappen.

Een eenduidige relatie tussen governance en het meer gesloten worden van gemeenschappen in de richting van *closed communities* is op basis van deze literatuurstudie moeilijk aan te tonen. Enerzijds zouden *closed communities* net als andere maatschappelijke actoren in een governance context meer ruimte kunnen hebben om zich te ontwikkelen. De samenwerking tussen verschillende actoren die eigen is aan governance kan ervoor maken dat gemeenschappen minder geneigd zijn zich terug te trekken en af te sluiten. Anderzijds zou het kunnen dat *closed communities* zich gesloten blijven opstellen, ongeacht een verandering in bestuurlijke context. De zelfreferentialiteit van *closed communities* brengt met zich mee dat zij zich weinig aantrekken van veranderingen in de omgeving. In hiërarchische sturingsvormen hebben *closed communities* de neiging zich af te sluiten van de overheid en hun eigen gang te gaan, en het is zeer de vraag of dat bij governanceprocessen anders zal zijn.

In westerse landen is sprake van een individualiseringstendens. Het betreft processen van de-institutionalisering, de-traditionalisering, privatisering, fragmentering en heterogenisering. Meer specifiek, doen zich volgens Felling *et al.* (2000) in Nederland met name processen van de-institutionalisering en de-traditionalisering voor. Het gebrek aan traditionele instituties en de afnemende populariteit van traditionele opvattingen, leidt ertoe dat mensen zich - in een zoektocht naar identiteit en/of het nastreven van een belang - aansluiten bij gemeenschappen.

Het verband tussen individualisering en (een toenemende) geslotenheid van gemeenschappen is evenmin eenduidig. Naarmate het reduceren van onzekerheid en het vormen van identiteit sterker leven in de samenleving, is het aannemelijk dat

gemeenschappen een meer gesloten karakter krijgen. Duidelijk is dat er allerlei gemeenschappen worden gevormd in een complex samenspel met individualisering. Daarbij kunnen we veronderstellen dat mensen die de onzekerheid door het gebrek aan traditionele instituties en de afname van de populariteit van traditionele opvattingen sterk ervaren, ertoe neigen zich aan te sluiten bij meer gesloten gemeenschappen, omdat deze een duidelijke en vastomlijnde identiteit bieden. Zo bieden fundamentalistische groepen die cognitief gesloten zijn, zekerheid via een rigide ideologie die duidelijk aangeeft wat goed en fout is. Ook lijken closed communities een bepaalde exclusieve identiteit te kunnen bieden, wat paradoxaal genoeg ook kan appelleren aan mensen in een geïndividualiseerde maatschappij, omdat ze qua symbolen, ideeën en mensen duidelijk afwijken van de gemeenschap als geheel.

Globalisering, governance en individualisering zijn processen die naast elkaar bestaan en kenmerkend zijn voor het huidige tijdperk. Deze verkennende studie heeft belangrijke aanwijzingen opgeleverd voor de vorming van gemeenschappen en voor een toenemende geslotenheid van gemeenschappen in de context van maatschappelijke trends zoals globalisering, governance en individualisering.

Het wegvallen van traditionele samenleving biedt enerzijds veel mogelijkheden voor burgers, passend bij de wens tot zelfontplooiing. Technologische ontwikkelingen zoals het Internet zijn hierin een belangrijke ondersteunende factor. Anderzijds brengt het wegvallen van de traditionele samenleving onzekerheid met zich mee. Vaste identiteiten van mensen zijn onder druk komen te staan en moeten steeds opnieuw bij elkaar gezocht worden. Gemeenschappen kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het invullen van deze identiteit. Afhankelijk van de behoefte van een persoon kan hij zich wenden tot allerlei soorten gemeenschappen. Te denken valt aan de communities lite van Duyvendak, de neo-tribes van Maffesoli of de meer politiek getinte identity groups van Gutman. Uit deze studie blijkt dat deze gemeenschappen - onder invloed van globalisering, governance en individualisering - ook meer gesloten kunnen worden.

4.2 Discussie

Nut en gebruik van het begrip closed communities

In dit rapport hebben wij geschreven over gemeenschappen en processen die leiden tot een toenemende geslotenheid van gemeenschappen. Door naar gemeenschapsvorming te kijken vanuit het perspectief van geslotenheid, zijn closed communities als een nieuwe 'familie' van gemeenschappen onderscheiden. Het onderscheid tussen gemeenschappen en closed communities is gradueel van aard: gemeenschappen kennen altijd een bepaalde mate van geslotenheid, maar kenmerkend voor closed communities is dat deze gemeenschappen een aantal kenmerken van een hoge mate van geslotenheid kennen. Het gebruik van de term closed community heeft dus betrekking op het aangeven van een bepaald type gemeenschap.

Tijdens deze studie merkten we dat aan het begrip closed community veelal een negatieve connotatie kleeft. Wij zijn echter van mening dat het begrip closed community geen negatieve classificatie hoeft te zijn. Het begrip kan gebruikt worden als een beschrijvende verwijzing naar een bepaalde mate van geslotenheid van een gemeenschap. Of die geslotenheid als problematisch wordt gezien, hangt af van het perspectief waarmee dat wordt beoordeeld. Een voorbeeld kan dit verduidelijken: bepaalde woon-werk gemeenschappen van de Emmaus kunnen als closed communities worden aangemerkt. Niet iedereen kan zomaar tot de gemeenschap toetreden. Bovendien is er relatief weinig contact met buitenstaanders omdat een groot deel van het leven van de leden van de gemeenschap zich binnen de gemeenschap afspeelt. Wonen en werken gebeuren grotendeels binnen de gemeenschap. Veel mensen hebben echter een positief beeld van dergelijke gemeenschappen omdat zij met de opbrengsten van het inzamelen en verkopen van tweedehands goederen ('welvaartsresten') 'goede doelen' steunen. Ook worden binnen deze gemeenschappen mensen opgevangen die vanwege problemen buiten de maatschappij dreigen te vallen, zoals mensen met psychische- en verslavingsproblemen. Sommige mensen ervaren deze gemeenschappen als storend vanwege het weinig open karakter. Anderen merken dit niet eens op en zien met name het steunen van 'goede doelen'.

Closed communities: een retro-perspectief op sociale binding

Het begrip closed communities biedt een hernieuwd perspectief op een van ouds centrale kwestie in de sociologie, namelijk de kwestie van binding tussen mensen in de maatschappij. Het is een retro-perspectief, in de zin dat wij met behulp van recente theorieën en in de context van huidige maatschappelijke ontwikkelingen, gebruik maken van een begrip dat al in de jaren '50 werd gebruikt door de antropoloog Wolf (zie Wolf 1955; 1957).

Sinds de jaren '90 domineert in de sociologie de idee dat binding tussen actoren in laatmoderne maatschappijen in toenemende mate plaatsvindt in flexibele en open stelsels van relaties. Stelsels van relaties worden overwegend beschreven als flexibele en open netwerken, en waar geschreven wordt over gemeenschappen gaat het veelal om tijdelijke, haast vluchtige gemeenschappen waar individuen geheel zelfstandig voor kiezen. Dat dergelijke losse vormen van sociale binding bestaan in huidige (westerse) maatschappijen ontkennen wij niet, maar wij willen benadrukken dat er ook andersoortige groepen en vormen van sociale binding bestaan. Met behulp van het begrip closed communities hebben wij gewezen op hechte banden tussen mensen in rigide, gesloten gemeenschappen. Hiermee pogen wij bij te dragen aan een meer evenwichtige visie op groepsvorming en sociale cohesie in de huidige maatschappij.

4.3 'Boundaries of space', communitarisme en closed communities

Onderzoekers binnen het onderzoeksprogramma 'Boundaries of Space' houden zich bezig met maatschappelijke ontwikkelingen zoals globalisering, individualisering en liberalisering en proberen concrete gevolgen van deze ontwikkelingen te adresseren en te duiden met het oog op ruimtelijke ordeningsprocessen. Meer specifiek wordt gekeken naar de rol van de overheid binnen de actuele maatschappelijke context, de noodzaak of wens tot zelforganisatie van burgers en hoe beide kwesties zich tot elkaar verhouden. Dit met het oog op zowel ruimtelijke als sociale consequenties. Binnen het programma wordt hiertoe een aantal studies uitgevoerd die verschillen qua karakter en qua subject. Daarnaast wordt in het onderzoeksprogramma 'Boundaries of Space' de discussie over ontwikkelingen en beleid opgezocht opdat Wageningen UR zich beter kan voorbereiden op toekomstige kennisvragen.

In het onderzoek 'Verleggen, vervagen en wegvallen van grenzen in de ruimtelijke planning en inrichting van Nederland' (Pleijte *et al.*, 2005) is gekeken naar verschillende percepties ten aanzien van liberalisering van het rijksbeleid en de gevolgen daarvan voor de inrichting van de ruimte. Kersten (2005) heeft, direct aansluitend bij de politieke actualiteit in Nederland, gekeken naar de totstandkoming van de nieuwste nota Ruimte (2005) en mogelijke ruimtelijke, sociale en bestuurlijke gevolgen van de invulling en vormgeving van de Nota Ruimte verkend. Kersten neemt daarbij de stelling in dat de Rijksoverheid zelf een closed community is. Reden voor deze stelling is onder andere dat de Nota Ruimte in een gesloten werkomgeving tot stand is gekomen: 'Het gevoel voldoende invloed uit te kunnen oefenen of voldoende mogelijkheden gehad te hebben om het proces te beïnvloeden ontbreekt bij groepen buiten de cirkel van de opstellers'. Er was geen ruimte c.q. mogelijkheid om op de hoofdlijn van de sturingsfilosofie te reageren. Verder wordt in de Nota Ruimte het credo 'decentraal wat kan, centraal wat moet' gehanteerd. Kersten constateert dat daar geen duidelijk beleidsinstrumentarium bij hoort en voorziet dientengevolge 'spanning tussen de wens tot centrale strategische sturing enerzijds en de wens tot het uitgeven van decentrale ruimte voor zelfsturing anderzijds'.

Naast het centraal stellen van politieke en bestuurlijke trends is ook gemeenschapsvorming in de samenleving en de rol van specifieke gemeenschappen vanuit meerdere perspectieven onderzocht. Van Lieshout en Aarts (2005) hebben eveneens niet geïnstitutionaliseerde groeperingen centraal gesteld in een empirische studie naar betekenissen, wensen, waarden en gedrag van immigranten en jongeren ten aanzien van de publieke ruimte. Zij signaleren bij deze groeperingen processen van in- en uitsluiting die te maken hebben met de constructie van identiteiten en met het uitoefenen van invloed op de inrichting en het gebruik van de openbare ruimte. Geconcludeerd wordt dat jongeren en immigranten op micro-niveau informeel wel invloed uitoefenen (plekken worden toegeëigend door daar aanwezig te zijn en zich zo te gedragen dat anderen daar niet komen), maar dat deze groepen langs formele weg hun stem niet of nauwelijks laten gelden.

Naast de plek die deze studie naar closed communities inneemt in het strategische onderzoeksprogramma 'Boundaries of Space', is de studie relevant in de context van de huidige Nederlandse politiek, waarin sprake is van een opleving van communitaristische ideeën, stoelend op het belang van gemeenschapsvorming.

Het communitarisme is een normatieve theorie waarin de gevaren van individualisme en het belang van maatschappelijke participatie in gemeenschappen worden benadrukt. Begrippen als sociale controle, publieke moraal en openbare orde staan centraal. Communitaristen leggen de nadruk op het sociale karakter van het menselijke leven, identiteiten, relaties en instellingen. Sociale cohesie en solidariteit moeten in de ogen van communitaristen primair via gemeenschappen tot stand worden gebracht. De grootse zorg van communitaristen is het verval van waarden als gevolg van het liberale individualisme. De oplossing ligt volgens Etzioni, één van de grondleggers van het communitarisme, niet bij de staat maar bij het informele, publieke domein van gemeenschappen in gemeenschappen (zie o.a. Etzioni, 1993).

Het communitarisme is ruim vertegenwoordigd in de Nederlandse politiek. In tamelijk zuivere vorm valt het aan te treffen binnen het CDA. De huidige premier Balkenende probeert, analoog aan het communitarisme, de nadruk te leggen op wat mensen bindt en niet op de verschillen. Hij benadrukt daarbij het belang van morele waarden en van maatschappelijke participatie. De Partij van de Arbeid kent een expliciete communitaristische traditie en ook de VVD heeft er blijk van gegeven gevoelig voor het denken van deze stroming te zijn. Zo stellen de auteurs van het Teldersstichting-rapport 'Tussen vrijblijvendheid en paternalisme - Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering' dat het communitarisme liberalen kan inspireren tot een hernieuwde kijk op de eigen stroming (In: WRR, 2004b: 49).

Diverse auteurs wijzen op de spanning tussen de idee van de pluriformiteit van ideeën in de westerse samenleving en een nadruk op gedeelde waarden. Het punt dat deze auteurs maken raakt aan de kwesties van groupthink en geslotenheid van gemeenschappen die in dit rapport zijn besproken: 'Volgens de conservatieve Britse filosoof Roger Scruton negeren Etzioni en andere communitaristische denkers als Charles Taylor, Michael Walzer en Michael Sandel een essentieel ervaringsfeit: Geen van hen wil onder ogen zien dat de sterkste gemeenschappen in de moderne wereld, degene die hun leden materieel en moreel het best ondersteunen, ook gesloten gemeenschappen zijn - gemeenschappen die een waakzame vijandigheid handhaven tegen buitenstaanders en niet gelovigen' (Brouwer en De Haan, In: De Groene Amsterdammer, 2003). Ook socioloog Kees Schuyt geeft in een interview aan dat Etzioni een blinde vlek heeft voor de keerzijde van zijn kleine gemeenschappen: 'In zulke - dikwijls zeer gesloten - gemeenschappen wordt het individu vaak erg ondergesneuwd, daar wordt geen rekening mee gehouden. Conflict is ook afwezig, alsof er nooit ruzie is binnen een gemeenschap en er in elk gezin altijd harmonie heerst'. In het onder leiding van Kees Schuyt opgestelde rapport 'Bijdragen aan waarden en normen' (In: WRR, 2004b) wordt als voorbeeld van wantoestanden binnen een (gesloten) gemeenschap onder meer de katholieke kerk in Amerika genoemd, die

veertig jaar lang alle mogelijke schandalen heeft onderdrukt (De Gier, In: VPROgids, 2004).

Ook op maatschappelijk niveau kan het communitarisme worden bekritiseerd met een verwijzing naar closed communities. In veel gevallen zullen closed communities met een sterke interne sociale cohesie het idee van solidariteit beperken tot de eigen in-groep. Ook maatschappelijke participatie blijft veelal beperkt tot de eigen gesloten gemeenschap. Daardoor ontstaan weinig wederkerige relaties buiten de gesloten gemeenschap, en blijft samenlevingsopbouw met netwerken tussen verschillende gemeenschappen beperkt. Dit brengt risico's met zich mee voor de sociale cohesie op maatschappelijk niveau (vergelijk Reverda, 2004).

Hoe dan ook, de idee van gemeenschapsvorming en hoe deze te benutten leeft in Nederland en leidt binnen de Nederlandse politiek tot discussie. Dit onderzoek sluit aan bij deze discussies en verduidelijkt mechanismen achter gemeenschapsvorming, en processen van in- en uitsluiting van mensen en ideeën in gemeenschappen. Veel recente literatuur gaat in op het losser en meer tijdelijk worden van sociale verbanden. Met deze studie willen we benadrukken dat daarnaast ook closed communities bestaan en worden gevormd.

4.4 Closed communities als sturingsvraagstuk: vervolgonderzoek

In deze verkennende studie zijn verschillende mechanismen achter geslotenheid beschreven, is ingegaan op zelforganisatie binnen closed communities, en zijn impressies gegeven van closed communities die relatief ongrijpbaar zijn. Ook zijn onzekerheden naar voren gekomen met betrekking tot de interactie tussen overheid, maatschappelijke organisaties en closed communities bij governance. Closed communities laten zich vaak weinig gelegen aan maatschappelijke organisaties of overheidsorganisaties. Dit hoeft geen probleem te zijn, maar is dat wel wanneer de activiteiten van closed communities in strijd zijn met maatschappelijke normen en waarden of met overheidsbeleid. De aanpak hiervan is moeilijk vanwege de eerder genoemde ongrijpbaarheid van closed communities, wat betekent dat closed communities moeilijk te beïnvloeden of aan te sturen zijn. Op dit punt is veel onduidelijkheid. De verhouding tussen closed communities en vormen van overheidssturing zal dan ook onderwerp zijn van vervolgonderzoek.

Eén van de vragen is wat er gebeurt rond closed communities waar de overheid zich terugtrekt. Krijgen closed communities meer ruimte en invloed, bijvoorbeeld dankzij hun hechte organisatie? Of sneeuwen zij onder temidden van andere actoren vanwege hun gebrekkige communicatie met de buitenwereld? En hoe verloopt de interactie met maatschappelijke partijen?

Ook is het de vraag wat er gebeurt wanneer de overheid actief probeert te sturen. Veel closed communities lijken zich te onttrekken aan sturing omdat ze eigenstandig willen opereren. Ze lijken zich te onttrekken aan pogingen tot hiërarchische sturing via planning en controle. Een veel voorkomende houding bij closed

communities in het geval van hiërarchische sturing is dat zij zich passief opstellen ten aanzien van het geformuleerde beleid. Men geeft geen uitvoering aan beleid, en de leden van de gesloten gemeenschap doen in feite alsof hun neus bloedt. In andere gevallen gaat men over tot meer actief verzet, denk bijvoorbeeld aan het protest van woonwagengebouwen van Vinkenslag in Maastricht, die de A2 blokkeerden. Ook bij netwerksturing lijken moeilijkheden op te treden rond closed communities. Closed communities ontwikkelen eigen informatie en delen deze informatie niet of slechts in geringe mate met anderen. Closed communities lijken daarom niet goed te passen in sturingsfilosofieën waarin communicatieve sturingsvormen een belangrijke rol spelen. De transparantie en uitwisseling van informatie, cruciaal in de context van governance, worden belemmerd door closed communities. Zelfsturing lijkt een goede mogelijkheid juist vanwege het vermogen tot zelforganisatie bij verschillende closed communities, maar de vraag is wat er gebeurt wanneer closed communities zich weinig aantrekken van andere actoren of van breed aanvaarde maatschappelijke normen en waarden. Ook kunnen closed communities een probleem vormen wanneer ze een groot draagvlak krijgen en ondersteund worden door grote groepen mensen terwijl ze bestaande, democratisch gekozen structuren ondermijnen. Geconcludeerd moet worden dat een eenvoudige keuze voor de ene of de andere sturingsstijl geen soelaas biedt. Hier is meer gedetailleerde kennis nodig.

5 Bronnen

- Aarts, N.M.C. (1998). *Een kwestie van natuur: een studie naar de aard en het verloop van communicatie over natuur en natuurbeleid*. Wageningen: Leerstoelgroep Communicatie en Innovatie Studies (dissertatie), Landbouwniversiteit Wageningen.
- Anderson, B. (1983). *Imaginary communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Barth, F. (2000). Boundaries and connections. In: A. P. Cohen (red.) *Signifying identities: Anthropological perspectives on boundaries and contested values*. London: Routledge, pp 17-36.
- Bauman, Z. (1997). *Postmodernity and its discontents*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (1999). *Liquid modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., (2000). *Was ist Globalisierung?*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Beck, U. (1994). The reinvention of politics. In: U. Beck, A. Giddens en S. Lash (red.) *Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge: Polity Press.
- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*, London: Sage.
- Blok, A. (1977). *Wittgenstein en Elias. Een methodische richtlijn voor de antropologie*, Coutinho, Muiderberg.
- Boomen, M. van den. (2000). *Leven op het Net: De sociale betekenis van virtuele gemeenschappen*, Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In: J. G. Richardson (red.) *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood Press, pp. 241-258.
- Brouwer, A. en G. Haan (2003). Aartsvader van het communitarisme. In: *De groene Amsterdammer*, 6 dec.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society. The Information Age: Economy, Society, and Culture* Vol. I. Cambridge: Blackwell.
- Castells, M. (2004 [1997]). *The Power of Identity. The information Age: Economy, Society and Culture* Vol. II. Cambridge: Blackwell.
- Cohen, A. (1985). *The symbolic construction of community*. London: Tavistock.
- Delanty, G. (2003). *Community*. London: Routledge.
- Duyvendak, J-W. en M. Hurenkamp (red) (2004). *Kiezen voor de kudde: lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Elchardus, M. (2002). *De dramademocratie*, Tiel: Lannoo.
- Elias, N. en J.L. Scotson. (1965 [1994]). *The established and the outsiders: a sociologi-*

- cal enquiry into community problems*. London: Sage
- Etzioni, A. (1993). *The spirit of community: the reinvention of American society*. New York: Touchstone.
- Felling, A. J. Peters en P. Scheepers (red) (2000). *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw: empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Assen: Van Gorcum.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations* 7, pp117-140.
- Frissen, V. en Bockxmeer, H. van (2001). The paradox of individual commitment. The implications of Internet for social involvement. *Communications & Strategies* 42, pp 225-258.
- Frissen, V. en J. de Mul (2000). *Persoonlijke en culturele identiteit in het multimedia-tijdperk, Under construction*. www.infodrome.nl, 13.12.2000.
- Frissen, V., (2003). Burgerengagement in de digitale wereld. In: J. Steyaert en J. de Haan (red.) *Jaarboek ICT en Samenleving 2003*. Amsterdam: Boom, pp 69-91.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens: A. (1991). *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A., (1994). *Beyond Left and Right: the future of radical politics*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (1970). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*.
- Gray, B. (2003). Framing of environmental disputes. In B. Gray, R.J. Lewicki en M. Elliott (red): *Making sense of environmental conflicts: concepts and cases*. Island Press: Washington DC, pp 11-34.
- Gunsteren, H. en E. van Ruyven (red.) (1995). *Bestuur in de ongekende samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- Gunsteren, H. (1998). *A theory of citizenship: organizing plurality in contemporary democracies*. Boulder: Westview Press.
- Gunsteren, H. (1999). *Verantwoording: regeren door terugzien*. KNAW, Amsterdam.
- Gutman, A. (2003). *Identity in democracy*, Princeton: Princeton University Press.
- Hajer, M.A., J.P.M. van Tatenhove en C. Laurent (2004). *Nieuwe vormen van Governance. Een essay over nieuwe vormen van bestuur met een empirische uitwerking naar de domeinen van voedselveiligheid en gebiedsgericht beleid*. Bilthoven, RIVM. RIVM rapport 500013004/2004.
- Hajer, M.A. (2003). A frame in the fields. In M.A. Hajer en H. Wagenaar (red.) *Deliberative policy analysis: understanding governance in the network society*. Cambridge: Cambridge University Press, pp 88-110.
- Hart, J. de (red.) (2002). *Zekere banden: sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haslam, S.A. (2001). *Psychology in Organizations: the Social Identity Approach*.

- London: Sage Publications.
- Hooghe, M. (2003). *Sociaal Kapitaal in Vlaanderen. Verenigingen en democratische politieke cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Infodrome (2001). *Controle geven of nemen: een politieke agenda voor de informatiesamenleving*. Amsterdam, Otto Cramwinckel Uitgever.
- Janis, I. (1972). *Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Jensen, R. (1999). *The dream society*. Toronto: McGraw-Hill.
- Jong, D. de. (1999) *Tussen natuurontwikkeling en Landschaftsschutz: sociaal-cognitieve configuraties in het grensoverschrijdende natuurbeleid*. Delft: Eburon.
- Kickert, W.J.M., E.H. Klijn en J.F.M. Koppenjan (red) (1997). *Managing complex networks. Strategies for the public sector*. London: Sage.
- Kooiman, J. (2003). *Governing as governance*. London: Sage.
- Komter, A.E. (red.) (2000). *Het cement van de samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lieshout, M. van en N. Aarts (2005). *Buiten gebeurt het! Perspectieven van jongeren en immigranten op openbare ruimtes in Nederland*. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Maffesoli, M. (1996). *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage.
- Nieuwbeerta P. en H. Flap (2000). Crosscutting Social Circles and Political Choice: Effects of Personal Network Composition on Voting Behavior in the Netherlands. *Social Networks* 22, pp. 313-335.
- Pleijte, M., R. Groot en H. Kroon (2005). *Ruimtelijke interpretaties van liberalisering. Een verkennend onderzoek naar het verleggen, vervagen en wegvallen van grenzen in de ruimtelijke planning en inrichting van Nederland*. Wageningen: Alterra.
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster
- Reverda, A. (2004). *Regionalisering en mondialisering. Een cultuursociologische analyse van het regionale perspectief in een Europese Context*. Delft: Eburon.
- Redfield, R. (1955) *The little community*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rhodes, R.A.W. (1997). *Understanding governance: Policy networks, governance, reflexivity and accountability*. Buckingham: Open University Press
- Schaap, L. en M.W. van Twist (1997) The Dynamics of Closedness in Networks. In: W.J.M. Kickert, E.-H. Klijn & J.F.M. Koppenjan (red.) *Managing complex networks: strategies for the public sector*. London: Sage, pp 62-78
- Sennett, R. (1971) *Wonen of leven: de stad van morgen*. Bussum: W. de Haan.
- Susskind, L. en J. Cruikshank (1987). *Breaking the Impasse: Consensual Approaches to Resolving Public Disputes*. New York: Basic Books.
- Tajfel, H. en J.C. Turner (1985). The social identity theory of intergroup behaviour. In: S. Worchel en W.G. Austin (red) *Psychology of intergroup relations*. Chicago:

- Nelson-Hall, pp 7-24.
- Tatenhove, J. van en P. Leroy (1995). Beleidsnetwerken: een kritische analyse. *Beleidswetenschappen* 9 (2), pp 128-145.
- Termeer, C.J.A.M. (1993) *Dynamiek en inertie rondom mestbeleid: een studie naar veranderingsprocessen in het varkenshouderijnetwerk*. 's Gravenhage: Vuga.
- Toennies, F. (1887 [2001]). *Community and civil society*. Cambridge: University Press
- Turner, J. C. (1982). Toward a cognitive redefinition of the social group. In: H. Tajfel (red.), *Social identity and intergroup behavior*. Cambridge: Cambridge University Press, pp 15-40.
- Veld, R.J. in 't, L. Schaap, C.J.A.M Termeer en M.J.W. van Twist (red) (1991) *Autopoiesis and configuration theory: new approaches to societal steering*. Dordrecht: Kluwer academic publishers.
- Verba, S. (1961). *Small groups and political behaviour*. Princeton: Princeton University Press.
- Vranken, J. (2004). Changing Forms of Solidarity: Urban Development Programs in Europe. In: Y. Kazepov (red) *Cities of Europe. Changing Contexts, Local Arrangements, and the Challenge to Urban Cohesion*. London: Blackwell.
- Wacquant, L.J.D. (1993). Urban outcasts - stigma and division in the black-american ghetto and the French urban periphery. *International Journal of Urban and Regional Research* 17 (3), pp 366-383.
- Whyte, W.F. (1943). *Street corner society: the social structure of an Italian slum*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Wilke, H.A.M. (1997). *Oriëntatie in de sociale psychologie. Het individu en de groep*. Bohn: Stafleu van Boghem.
- Wolf, E.R. (1955). Types of Latin American peasantry: a preliminary discussion. *American Anthropologist* 57 (3), pp 452-471.
- Wolf, E.R. (1957). Closed corporate communities in Mesoamerica and Java. *Southwestern Journal of Anthropology* 13 (1), pp 1-18.
- WRR (2002) *Stad en land in een nieuwe geografie: maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek*. Den Haag: WRR Voorstudies, nr 112.
- WRR (2004a) *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat*. Den Haag, WRR Verkenningen, nr 4.
- WRR (2004b) *Bijdragen aan waarden en normen*. Den Haag, WRR Verkenningen, nr 2.
- www.infodrome.nl
- www.vvenl.nl
- www.vrijeruimte.nl
- Zembla (Ned 3) (14 oktober 2004, 21.10u). *De macht van de Hells Angels* (zie redir.vara.nl/tv/zembla)
- Zijderveld, A.C. (1999). *The waning of the welfare state*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Zijderveld, A.C. (2000). *The Institutional Imperative. The Interface of Institutions and Networks*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Bronnen m.b.t. voorbeeld Hells Angels

Het Parool (25 september 2004); 'Onmachtig Amsterdam. Gemeente staat met lege handen tegenover Hells Angels'

Het Parool (25 september 2004); 'De Angels lachen steeds het hardst'

Het Parool (25 september 2004); 'Op zich helemaal geen onaardige jongens

Schutten, H., P. Vugts en B. Middelburg (2004). *Hells Angels in opmars: motorclub of misdaadbende?* (s.l.): Monitor.

Traa, M. van (1995) Rapport IRT-affaire; Bijlage 8 par. 4.3 'De Hells Angels: een netwerk apart'

Volkskrant (25 september 2004); Katern Forum (Commentaar) 'Geknakte broederlijke'

Volkskrant (25 september 2004); Katern Binnenland. 'Nederlandse Angels hadden jarenlang vrij spel'.

Volkskrant (9 oktober 2004) 'Pratende Hells Angel is een zeldzaamheid'

Zembla (VPRO) (14 oktober 2004) *De macht van de Hells Angels*

Bronnen m.b.t. voorbeeld Arnemuïden

De Limburger: (30 augustus 2002) 'Familie Laden kan maar beter oprotten'.
graverdammer.vrijspraak.org/fundamenteel/ReaktieWW-Cliff-FundaMeVooroordeel.htm (download 23-11-2004)

sites.nps.nl/forum/premtime/messageview.cfm?catid=27&threadid=98 (download 23-11-2004)

Nooijer, de. (2004). *Een mooi zootje vis*. home.hetnet.nl/~j4obelz/Arnemuïden/Arnemuïden%20Gezin.htm (uit ')

www.recreatiezeeland.nl/rz/taal=1/plaats=54/info=18 (download 23-11-2004)

Premtime: cgi.omroep.nl/cgi-bin/streams?/tv/nps/premtime/bb.20040316.asf (download 23-11-2004)

Tydings-Nab, W. (1993) *Vissers en vissersvrouwen van Arnemuïden: 1870-1940*. Goes: De Koperen Tuin.

Bronnen m.b.t. voorbeeld radicaal-islamitische netwerken

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2002) *Rekrutering in Nederland voor de jihad. Van incident naar trend*. Den Haag: AIVD, december 2002.

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2004) *Van Dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde*. Den Haag, AIVD, december 2004

Berting, J. (2004). *Fundamentalisme en democratie: de open samenleving en haar hedendaagse tegenstrevers*. S.L: Pearson Longman

Douwes, D. (2003). *De islam in een notendop: wat iedereen over de islam moet weten*. Amsterdam: Prometheus.

www.aivd.nl

www.regering.nl/actueel/dossieroverzicht/EXTTerrorismebestrijding.jsp

hofstadgroep.web-log.nl/index.log

www.eltawheed.nl

Bronnen m.b.t. voorbeeld Dierenbevrijdingsfront

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (juli 2004). *Dierenrechtenactivisme in Nederland. Grenzen tussen vreedzaam en vlammend protest*. (www.minbzk.nl/contents/pages/9294/dierenrechtenactivisme_in_nederland.pdf)

Dienst Nationale Recherche (juni 2004) *Criminaliteitsbeeldanalyse; Radicaal dierenrechtenactivisme 1999-2003*.

Netwerk (Ned 1) (28 september 2003, 20.15u). 'Dierenactivisten harder aanpakken' (zie ook: www.netwerk.tv/index.jsp?p=items&r=deze_week&a=53853)

Bronnen m.b.t. voorbeeld Gated communities

Aalbers, M. (2004). *Gated communities. De Hek Werk Wijk in Internationaal Perspectief*. Presentatie Atelier 'Boundaries of Space' (Driebergen, 21-10-2004).

Blakely, E.J. en M.G. Snyder (1999). *Fortress America, Gated Communities In The United States*. Washington D.C., Cambridge, M.A.: Brookings Institution Press & Lincoln Institute of Land Policy.

McKenzie, E. (1994). *Privatopia. Homeowner Associations and the Rise of Residential Private Government*. New Haven: Yale University Press.

Low, S. (2003). *Behind the gates: Life, Security and the Pursuit of happiness in Fortress America*. New York: Routledge.

NRC Handelsblad (21 & 22 mei 2005) *Nederlandse vestingen. Zijn 'gated communities' eigenlijk wel zo slecht?* p 42.

VROM.NL, Magazine over ruimte, wonen en milieu (04/2004). *Gated communities*. Ministerie van VROM. Jaargang 06, Nr. 03, p. 24.

Bronnen m.b.t. voorbeeld Vrijmetselarij

Prince, D. (1990) *Blessing or curse*. Old Tappan, N.J.: Chosen books.

Hofman, J. (1996) *De russische beer brult opnieuw. Hoe gevaarlijk is Zjirinovski?* Gorinchem: SDOK.

Hofman, J. (red) (1997). *Verbreek de vloek*. Nieuwleusen: Hofman Media.

www.stichting-promise.nl/www.vrijmetselarij.nl

Stevens, S. (1996). *Freemasonry - removing the Hoodwink*. Wellington: Jubilee Publishers.

Shaw, J. en T. McKelly (1998) *Freemasonry - a deadly deception*. Lafayette, LA: Huntington House.

Bronnen m.b.t. voorbeeld Poolse Immigranten

De Gelderlander (6 november 2004). *God is terug, dankzij de Polen*. p. 4 katern de Bijlage.

Moel, J. de (2005). *Poolse arbeidsmigranten, een verkenning van een sociaal netwerk* (werktitel). Wageningen, Leerstoelgroep Communicatie Management (Bsc scriptie), Wageningen Universiteit.

NRC Handelsblad (5 & 6 maart 2005). *Superforenzen. Met of zonder werkvergunning, de Polen komen toch wel*, p. 37.

Pool, C. (2004). Open borders: unrestricted migration? The situation of the Poles with a German passport in the Netherlands as an example for migration after accession to the European Union. *IMIS Beiträge*, nr. 24, 203-213
Volkskrant (21 april 2005). *Een Pool is nooit ziek*, p. 15.

Bronnen m.b.t. voorbeeld vrijplaatsen

Breek, P. en F. de Graad (2001). *Laat 1000 vrijplaatsen bloeien: een onderzoek naar vrijplaatsen in Amsterdam*. Amsterdam: Vrijruimte.

Dommelen, S. van (2002). *Stedelijke incubators : culturele, economische en sociaal-maatschappelijke functies van broedplaatsen in Amsterdam*. Maastricht, Cultuur & Wetenschapsstudies (doctoraalscriptie) Universiteit van Maastricht.

Graad, F. de, H.van der Horst, F. Kallenberg en I. van Liempt (2004). *EasyCity: interventies in een verscheurde stad*. Amsterdam: De Vrije Ruimte.

Kallenberg, F. (2004). Welkom in easyCity. In: F. de Graad, H.van der Horst, F. Kallenberg en I. van Liempt (red). *EasyCity: interventies in een verscheurde stad*. Amsterdam: De Vrije Ruimte, pp 7-19.

www.indymedia.nl

www.noticias.nl/lac/debat.htm

www.vrijruimte.nl

Bronnen m.b.t. voorbeeld virtuele gemeenschappen

Boomen, M. van den. (2000). *Leven op het Net: De sociale betekenis van virtuele gemeenschappen*, Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.

www.linux.org

www.abuse-safehaven.org

www.divorcenet.com

www.orkut.com

www.reumadorp.nl